

Stockholms Universitet
Juridiska Biblioteket

~~Referensbiblioteket~~

~~Rättshistoria~~

~~Bearbetningar~~

Ex. 1

1880/

STOCKHOLMS
UNIVERSITETS
BIBLIOTEK

O 33.072

PLAN 5

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

Stockholms Universitet

30001 005774841

LAND OCH LAG

av Gerhard Hafström

DET LEVANDE FÖRFLUTNA

Svenska Historiska Föreningens Folkskrifter nr 17

STOCKHOLMS UNIVERSITET
JURIDISKA BIBLIOTEKET

LAND OCH LAG

AV

GERHARD HAFSTRÖM

*Professor i rättshistoria
vid Lunds universitet*

ALMQVIST & WIKSELL

STOCKHOLM

188a/71

*Mångfaldigande av innehållet i denna bok, helt eller delvis,
är enligt lag om upphovsrätt av den 30 december 1960
förbjudet utan medgivande av förlaget,
Almqvist & Wiksell Förlag AB, Stockholm.
Förbudet gäller varje form av mångfaldigande,
genom tryckning, duplicering, stencilering, bandinspelning etc.*

Fjärde omarbetade upplagan

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB

Uppsala 1970

INNEHÅLL

Förord	7
Land och bygdelag	9
Kristnandet	18
Landskapslagar och rikslagstiftning	23
Ur kyrkobalkarna	39
Ur konungabalkarna	46
<i>Konungs tagande och eriksgatan</i>	46
<i>Ledungen</i>	49
<i>Ledungsskatterna — de äldsta grundskatterna</i>	56
<i>Edsöreslagstiftningen</i>	58
Ur giftermålsbalkarna	60
Ur ärvdabalkarna	67
Ur jordabalkarna	76
Ur byalagsbalkarna	82
Ur köpmålabalkarna	87
Ur manhelgdsbalkarna	90
Ur tingmålabalkarna	103
Litteraturhänvisningar	112

FÖRORD TILL ANDRA UPPLAGAN

Mälarprovinsernas Hypoteksförening utgav vid sitt 100-årsjubileum år 1953 »En bok om Mälarlandskapen», vilken handlade om bygden och näringarna genom tiderna. I detta arbete skrev jag ett bidrag, »Land och lag», om Mälarbyggens äldsta kända rättsförhållanden, sådana dessa äro beskrivna i landskapslagarna. Denna översikt, som uppmärksammade främst förhållandena i sveabygderna, har sedermera utvidgats till en skildring hämtad från alla de svenska landskapslagarna. Den avser att balkvis översiktligt belysa den forna svenska rätten.

Enligt önskemål, uttalade i en recension av den första upplagan (1959), ha litteraturhänvisningar skett i fotnoter.

I en litteraturförteckning redogöres för arbeten, vilka särskilt beaktats, och vilka äro lämpade för fortsatta studier.

Juridicum, Lund, den 27 februari 1964.

Gerhard Hafström

I den föreliggande fjärde upplagan ha gjorts några mindre tillägg varjämte litteraturförteckningen utökats.

Juridicum, Lund, den 27 februari 1970.

Gerhard Hafström

*"Land skola byggas med lag
och ej med våldsgärningar.
Ty då går det landen väl,
när lagen följes."*

LAND OCH BYGDELAG

Det svenska rikets grundstenar voro de fornsvenska l a n d e n. Dessa voro antingen stora bygdelag, föregångare till de nuvarande landskapen, sådana som Västergötland och Östergötland samt Södermanland och Västmanland, eller mindre s m å - l a n d, såsom de småländska bygderna, vilka senare gåvo upphov till namnet Småland. Tre av dessa, nämligen Varend, Finnveden och Njudung, sammanslötos omsider till Tiohärads lagsaga, under det att smålanden norr och öster därom förenades med den östgötska lagsagan. Även hos svearna uppkommo sådana sammanslutningar, såsom de nedannämnda tre uppländska folklanden och det flera gamla land omfattande stora Hälsingland, vilket sträckte sig norrut ända upp till Umeå och Bygdeå, där de samhällsindelade bygdelagen upphörde och birkarlarnas nästan gränslösa handels- och skattedistrikt vidtogo.

Den äldsta skriftliga källan om svearna är nästan jämn-årig med vår tidräkning. I den romerske hävdatecknaren *Tacitus'* kända arbete om germanerna (96 e. Kr.) talas i kap. 44 om s v i o n e r n a s samhällen, vilka sägas ligga mitt i Oceanen:¹

»Svionernas samhällen följa nu; de ligga ute i själva oceanen. Förutom i män och i vapen ha de sin styrka i flottor. Skeppens form avviker från den vanliga i det hänseendet, att en spetsig stäv åt båda hållen bildar en framstam, som alltid är klar för landning. Segel föra de icke, ej heller anbringa de åror i rad vid sidorna. Årorna äro lösa, såsom brukligt är på vissa floder, och det går att flytta dem från den ena sidan till den andra efter lägets krav.

¹ Se *Alf Önnarfors*, *Cornelius Tacitus, Germania* s. 95 ff.

Hos dem hålles även rikedom i anseende; därför är det blott en som härskar, och här utan några som helst inskränkningar: hans rätt att kräva lydnad är ovillkorlig. Vapnen bäras icke allmänt och ständigt som hos övriga germaner utan hållas inlåsta under bevakning, som för övrigt skötes av en träl. Förklaringen härtill är den, att oceanen hindrar plötsliga fientliga anfall och vidare att beväpnade män som gå sysslolösa lätt slå över i självsvald. Det ligger förvisso också i konungens intresse att inte sätta vare sig en ädling eller en friboren, nej, inte ens en frigiven träl som uppsyningsman över vapnen.»

Med svear avsågs sannolikt ursprungligen endast folket i det nuvarande Uppland, vilket motsvarade det egentliga *Svethiudh*. Det omfattade åtminstone senare de tre uppländska folklanden *Tiundaland*, *Attundaland* och *Fjädrundaland* samt den särskilt organiserade kustbygden, *Roden*, delvis motsvarande det nuvarande Roslagen. Norrut sträckte sig Uppland — eller tillämpades åtminstone uppländsk rätt — till *Ödmården*, den vidsträckta gränsskogen mellan Gästrikland och Hälsingland. Västerut låg västmännens land, *Västmanland*, som sträckte sig från Uppbåga bro över Arbogaån i väster. Där skulle västmännen under konungens eriksgata med lejd och gisslan möta honom och följa honom öster ut till Östens bro över Sagån. I söder låg södermännens land, *Södermanland*, vilket i väster gränsade till det lilla folklandet *Närke*.

I varje land fanns en gemensam helig kultplats, tillika samlingsplats för alltinget. Där täljde eller framsade lagmännen minst en gång årligen den för landet gällande lagen, vilket gav upphov till orden *lagmansdöme* eller *lagsaga* som namn på rättsområdet.

Lagmansdömena äro uppräknade i de s. k. additamenten (=tilläggen) till Södermannalagen med följande ord: »Ett konungarike, som heter Sverige, har i sig sju biskopsdömen och nio lagmansdömen med deras landamären.» De som där-

med avses äro Uppland — vartill räknades hela Norrland — Södermanland, Närke, Östergötland, Öland, Tiohärad, Västergötland, Värmland samt Västmanland med Dalarna. Finland omtalas som ett lagmansdöme tidigast i konung Håkan Magnussons brev av den 15 februari 1362, där det stadgas, att Finlands lagman skulle deltaga i konungavalet i likhet med innehavarna av de gamla lagmansdömena i riket. Först 1435 delades detta lagmansdöme i två, nämligen Norrfinna och Söderfinna lagsaga.

Lagsagorna ha icke förändrat sin omfattning så ofta som domsagorna. Antalet har ändock under det halva årtusendet 1350–1850 varierat mellan 9 och 21, delvis beroende på riksområdets förändringar vid olika fredsslut samt genom sammanslagningar under 1800-talet. Sedan förslag om lagmansrätternas indragande framlagts redan av Lagkommittén i början på 1800-talet avskaffades de — liksom kämnärsrätterna — genom en kungl. förordning 1849.

Som framgår av de tre uppländska folklandens namn omfattade dessa ursprungligen resp. tio, åtta och fyra *hund* eller *hundaren*, motsvarande de nuvarande häradena. Västmanland och Södermanland voro likaledes indelade i *hund(aren)*, under det att Närke var indelat i tre *s. k. tredingar*. Dalarna och Hälsingland voro, liksom Gotland och Åland, även indelade i *tredingar*. Roden slutligen hade en särskild indelning i *skeppslag*, vilken även fanns i de hundaresindelade landen Västmanland och Södermanland samt i det tredingsindelade Hälsingland.

Det i de tre uppländska folklanden ingående ordet *hund* — icke *hundare* — betyder otvivelaktigt ett räkneord. Det har med största sannolikhet i ett förlitterärt skede avlösts av ordet *hundare*. Det är möjligt att detta ord är en sammansättning av orden *hund* och *haer*, här.¹ Ordet skulle ursprungligen ha betytt »härskara» av (omkring) hundra (100 eller 120) man. Härur skulle ha härletts innebörden »om-

¹ *Sven Ekbo*, Ordet *hundare*, Arkiv för nordisk filologi, 77: 1–4.

råde av visst slag», som består av eller utrustar hundra enheter.

Beträffande förhållandet mellan hund och hundare har ännu inte uppnåtts någon enighet inom forskningen. Säkert är emellertid, att ordet hund är det äldre. Detta stämmer med att bygdenamn på hund, såsom Seunda och Gorunda i Västmanland, Oppunda och Sorunda i Södermanland samt Åsunda, Lagunda, Hagunda och Norunda i Uppland ligga längre in i landet än de intill kusten belägna bygdelagen på hundare, numera hundra, såsom Ärlinghundra, Seminghundra, Långhundra, Sjuhundra, Lyhundra och Närdinghundra.

Inom varje hund(are) har sannolikt funnits en hednisk kultplats, där i allmänhet den s. k. hundareskyrkan sedermera byggdes. Det framgår härav, att hund(ar)et varit ett kultområde redan under förhistorisk tid. Hundaret var även rättskipningsområde; enligt svealagarna skulle det i varje hundare finnas en tingsstad. I Uppland liksom i svearnas övriga land har det sålunda rått en motsvarighet till förhållandena på Gotland, nämligen att den äldsta rättsindelningen överensstämde med kultindelningen. Inom varje hundare fanns på landskapslagarnas tid en *husaby*, där konungens *länsman*,¹ efterträdaren till husabymannen, bodde. Även här kan man spåra den hedniskt-sakrala bakgrunden. De kungliga husabyarna tillhörde nämligen *Upsala öd*, dvs. de gods varöver Uppsalakonungen förfogade. I sitt kända arbete *Heimskringla* lämnar den isländske historieskrivaren Snorre Sturlason om dem följande beskrivning: »Frö byggde i Uppsala ett stort tempel och grundade där sitt huvudsäte; han skänkte därtill alla sina inkomster, land och gods. Därigenom uppkom Uppsala öd, som har bestått allt sedan.»

Slutligen bör i detta sammanhang nämnas, att det ålåg hundaret, eller dess delar — liksom häradet och skeppslaget — att bygga, underhålla och utrusta ledungssnäckorna, dvs.

¹ Se *Gerhard Hafström*, art. *Länsman* i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, vol. X (1964).

krigsskeppen, samt senare att utgöra ledungsskatterna. Hundaret, vilket sålunda hade en viktig uppgift inom såväl örlogs- som skatteledungen, var följaktligen både militär- område och skattedistrikt. För de viktigaste samhällsuppgifterna under tidig medeltid voro alltså hundarena grundläggande indelningsenheter, vilka tillika utgjorde folklandens grundstenar.

Det uppländska hund(ar)et har i äldsta tid bestått av ett antal s. k. *tolfter*, det är bygdelag, vilka omfattat tolv enheter. Vid kristnandet byggdes i varje *tolft* en liten stavkyrka, s. k. *tolptakirkia*, motsvarande den vanliga sockenkyrkan, vilken ursprungligen var annex (*ecclesia annexa*) till hundarets enda kyrka, hundareskyrkan (*hundaris kirkia*), som även kallades huvudkyrka (*ecclesia residentialis*). I fyra uppländska sockennamn ingår ordet *tolft*, nämligen i Tolptakirkia (nu Tolfta) i Vendels hundare, Husby Sjutolft i Trögds hundare, Lundatolft (nu Lunda) i Seminghundra och Frøstolpt (nu Frøsthult) i Simbo (Simtuna) hundare. De två förstnämnda lågo i tredingsindelade och de två sistnämnda i åttingsindelade hundaren. I de av Gustaf I upprättade äldsta jordeböckerna, de i Kammararkivet förvarade s. k. landskapshandlingarna, omtalas dessa båda socknar såsom *åttingar*. Detta är en mycket viktig iakttagelse, vilken möjliggör att bestämma förhållandet mellan hund(ar)et och *tolften*, vilket framgår av följande utredning.¹

Enligt svealagarna voro hundarena bland annat i och för uppbörden av ledungsskatterna indelade i hälfter, fjärdingar och åttingar. Inom varje åtting var uppbörds mannen en av dess bönder, den s. k. åttingsmannen. Åttingarna kvarlevde såsom skattedistrikt ännu under Gustaf I:s tid, varvid ledungsskatterna alltjämt uppburos av åttingsmännen, en för varje åtting. Åttingarna sammanfölo som regel med kyrksocknarna och voro identiska med de senare s. k. jordeboks-

¹ Se vidare *Gerhard Hafström*, Die altschwedische Hundertschaft, i Vorträge und Forschungen VIII (1964) samt Från kultsocken till storkommun (1964).

socknarna. Då såväl tolften som åttingen alltså sammanföll med socknarna följer härav, att tolften och åttingen voro identiska. Härmed stämmer också, att de två ovannämnda tolfterna Lundatolft (Lunda) och Fröstolft (Fröshult) i landskaphandlingarna förekomma som åttingar. — Av denna identitet följer en annan slutsats av utomordentlig betydelse. Som redan framgår av namnet funnos i varje hundare åtta åttingar. På grund av identiteten mellan åtting och tolft bör alltså också — om ock tidigare — hundaret ha omfattat åtta tolfter, eller 96 ($=8 \times 12$) enheter. Då detta tal är det som i tolvtalssystemet kommer närmast 100, är det möjligt att hundaret därav fått sitt namn.

Som ovan nämnts, var hund(ar)et även ledungsdistrikt. Därest varje tolft utrustat 12 man, har alltså varje hundaresfjärding utrustat 24 man jämte 1 styrman. Hela hundarets skeppsstyrka har alltså uppgått till 4 stycken 24-roddare, motsvarande 96 roddare och 4 styrmän, dvs. hund(ar)ets skeppshär har uppgått till jämt 100 man och kan därav ha fått sitt namn.

Det återstår att besvara den viktiga frågan, vilken enhet det är, av vilken tolften bestod av 12 stycken. I många fall uppgår antalet byar från yngre järnåldern till omkring tolv i varje åtting (= tolft). Det är därför möjligt att en by av viss storlek och motsvarande grupper av enstaka gårdar utgjort den enhet, som ingår i tolften. I sådant fall skulle redan tolften och därmed också hund(ar)et utgöra beståndsdelar av ett förhistoriskt sjömilitärt indelningsverk.

Beträffande dettas sammansättning lämna landskapslagarna och de äldsta kamerala källorna vissa vägledande upplysningar. De rustande bygdelagen voro indelade såsom över desamma utfällda skepp. Årtullen på dessa kallades för *hå* och roddaren vid hån benämndes därav *hasæte*. De olika skeppsrummen kallades för *hamn(a)* (jfr fornsvenska *hafn*).¹ De motsvarande hundarena voro indelade i hamnor,

¹ Inom forskningen har tidigare fornsvenska *hamna* sammanställts med fornorska *hamla* = årband, årvidja. Det har därför allmänt an-

vilka bestodo av en grupp byar och gårdar, och vilka det ålåg att sända män och mat till skeppens hamnor (jfr s. 53).

Götarnas land voro indelade i härad. Ordets etymologi är omtvistad men enligt en av flera forskare omfattad mening skall ordet höra samman med *harireita*, »hårtåg, härskara». I sin förled innehåller ordet alltså här = härstyrka, måhända skeppshär, och visar, att bygdelagsindelningen härad är en militär indelning.

»Det synes förhålla sig så, att häradsindelningen — något generaliserande uttryckt — i huvudsak utgör ett system av dels artificiellt skapade distrikt med primära häradsnamn, i huvudsak sådana som utgår från samlingsplats, dels i denna indelning inordnade självvuxna bygder (samt stundom äldre distrikt) med gamla bygdenamn eller med primära häradsnamn av den indirekt bygdebildande typen. Detta tyder på att häradsindelningen inte huvudsakligen återspeglar en självvuxen bygdegruppering utan är resultatet av en uppifrån på administrativ väg genomförd indelning» (Th. Andersson, Om häradsnamn, 1965, s. 168).

Häradet stod under häradshövdingens ledning. Häradet var indelat i fyra fjärdingar, envar under ledning av en fjärdingshövding. Häradets i historisk tid viktigaste uppgift var som område för rättskipningen, vilken utövades av häradstinget med häradshövdingen som ordförande. Vissa ärenden av mindre vikt handlades på fjärdingstinget.

De norrländska bygderna, i vilka Hälsingelagen gällde, omfattade Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Lagens giltighetsområde sträckte sig till Umeå och Bygdeå — de

tagits, att såväl hå som hamna hänfört sig till den enskilde roddaren, och att det ålegat hamnan att utrusta allenast en man till skeppet. Detta är emellertid icke förenligt med andra uppgifter och man har därför trots den ifrågavarande sammanställningen antagit, att hamnan utrustat flera män. (E. Hjärne, Roden. Namn och bygd 1947, s. 60.) Mot antagandet av identitet mellan hå och hamna talar emellertid redan språkliga skäl. De två leden i dylika med »och» sammanställda allitererade uttryck, ha nämligen ursprungligen aldrig betecknat samma sak, exempelvis *by ok bol, fast fæþærni ok aldre opal, rå ok rör, bolster ok blea, vin ok vittne, lip ok leþung, vård ok vaka*.

som bodde norr därom »skola värja sitt land hemma» (HL KgB 7). Östra Upplands kustbygd, den s. k. Roden,¹ var likaledes indelad i skeppslag.

Samtliga de tre indelningsenheterna härad, hundare och skeppslag hade sålunda sina namn efter sin rustningsskyldighet till skeppshären eller skeppet. Hundaret var ursprungligen indelat i två skeppslag. Ett härad i Östergötland motsvarade ett av svearnas skeppslag, dvs. ett halvt hundare. Häradsfjärdingen under sin fjärdingshövding motsvarade alltså hundaresättingen eller tolften.

Liksom hundaret var häradet indelat i små rustningsrotar. Den rustande, senare skattskyldiga jorden, sades i Östgöotalagen vara lagd till hå och hamna (GB 16 och BB 28: 5). Jorden var därjämte indelad i attungar. De mindre östgötska byarna bestodo ofta av 8 attungar och de stora moderbyarna av två mindre bebyggelseenheter, s. k. holmar, vardera om 8 attungar, dvs. tillhoppa 16 attungar.²

Det är antagligt att varje sådan av 8 attungar bestående enhet eller holme motsvarade en *hå* med rustningsplikt för en *hasæte*. En sådan holmby och dess moderby motsvarade alltså uttrycket *hå och hamna*. Härav är det möjligt att draga en viktig slutsats — genom rekonstruktion av ett härads antal ursprungliga attungar bör det vara möjligt att fastställa antalet håar och därmed också storleken av dess ledungssnäcka. Någon undersökning angående attungtalet i de östgötska häradena är ännu inte utförd.

I de hundaresindelade folklanden kring Mälaren värderades den s. k. normalbyn, motsvarande den kungliga husabyn, till 4 markland. Ofta lågo två sådana byar i varandras grannskap. Då en attung motsvarade ett halvt markland, var alltså en sådan normalby motsvarigheten till den östgötska holmbyn. En uppsvensk normalby om 4 markland och dess lika

¹ Jfr E. Hjörne, Roden, Namn och bygd 1947, och S. Ekbo, Om ortnamnet Roden och därmed sammanhängande problem, Arkiv för Nordisk Filologi 73: 3-4.

² Se härom närmare Staffan Helmfrid, Östergötland västanstångs, s. 154 ff. (1962).

stora grannby voro alltså en militär rustningsrote, motsvarande den östgötska indelningsbenämningen *hå och hamna*.

Det fornsvenska militära indelningsverket byggde alltså på en enkel princip. Den naturliga bebyggelseenheten byn skulle utrusta en man till roddarskeppets naturliga enhet, årtullen, *hån*.

Vårt lands indelning på 1100-talet var alltså följande. De fornsvenska l a n d e n voro i allmänhet identiska med l a g s a g o r n a och föregångare till de nuvarande l a n d s k a p e n. Med lagsagorna sammanfölo vanligen s t i f t e n. Flera småland kunde dock sammansluta sig till en gemensam lagsaga (Tiohärad) eller förenas med en angränsande (småland) i nuv. Kalmar län hörde t. ex. till Östergötlands lagsaga). De små landen voro av ålder indelade i kvotdelar, ofta i tredingar. Denna indelning har in i historisk tid bibehållit sig i ytterområdena, nämligen på Gotland och Åland samt i Hälsingland, Gästrikland, Dalarna och Närke. Landen i Mälardalen, nämligen Uppland, Västmanland och Södermanland, voro däremot indelade i hund eller hundaren. Varje normalhundare omfattade 8 t o l f t e r, identiska med dess å t t i n g a r, vilka lågo till grund för den kristna s o c k e n i n d e l n i n g e n. — Den uppländska kusten (Roden) var liksom Hälsingland indelad i s k e p p s l a g. I Götaland fanns allmänt en indelning i h ä r a d e r, vilka i sin tur voro indelade i f j ä r d i n g a r.

Enligt *Adam av Bremen*, som på 1070-talet avslutade sin berömda kyrkohistoria om ärkestiftet Hamburg, till vilket också Sverige då räknades, skulle inte ens under den för kristendomen nitälskande konung Stenkil († omkr. 1066) någon varaktig missionsverksamhet kunnat påbörjas i Uppland.¹ På Adams tid funnos emellertid många och offervilliga kristna i Sigtuna. Stenkils son, konung Inge den äldre, nedslog under de första åren av sin regering en hednisk reaktion i Svealand. Enligt *Hervararsagans* konungalängd väckte han svearnas misshag genom att göra slut på offren, *hann eiddi blótum*. Efter en sammanstötning på tinget förjagades Inge, och Blot-Sven började offren på nytt. Efter Inges återkomst och slutliga seger organiserade han kristendomen igen, *leidretti på enn kristnina*. Sannolikt var det konung Inge, som i samband med Blot-Svens fördrivande lät förstöra hednatemplet i Uppsala. Därmed förelåg förutsättningen för svearnas kristnande under sin konungs ledning. Antagligen bör till konung Inges namn också knytas den betydande kyrkliga organisatoriska verksamhet, som måste förutsättas under årtiondena omkring år 1100. I det s. k. Florensdokumentet från omkring år 1120 möta vi sålunda för första gången en uppräknig av de svenska stiftet, nämligen *Scara, Liunga-Kaupinga, Tuna, Strigines, Sigituna, Arosa*. Angående tolkningen av dessa ortnamn har uppstått en hel litteratur — de torde vara identiska med nuvarande

¹ Enligt runstenarnas vittnesbörd är det emellertid ofrånkomligt, att de uppländska storbönderna och deras husfolk blevo kristnade redan under 1000-talet. Det var missionstid. Några bygdekyrkor funnos dock ännu inte.

Skara, Linköping, Eskilstuna, Strängnäs, Sigtuna och Västerås.¹ Redan synes alltså det kristna organisationsarbetet ha hunnit så långt, att en stiftsorganisation uppbyggts.

I de bevarade kyrkobalkarna återfinnas några enstaka bestämmelser, vilka tillkommit vid kristnandet. De äro ofta ordagrant överensstämmande med de äldsta lagrummen i de norska kristenrätterna och återgiva den anglosaxiska kyrkorätt, som infördes av de engelska missionärerna på 1000-talet. Först inskräpes förbud mot det hedniska blotet:

*Blotir iru mannum
mier firj buþni,
oc fyrnsca all,
þaun sum haiþnu fylgir.
Engin ma haita a
huathci a hult eþa hauga.
eþa haþin guþ.
huatki avi eþa stafgarþa.*

Blot äro för alla
strängt förbjudna,
och alla forna seder,
som följa med hedendomen.
Ingen må åkalla
hult eller högar,
eller hedniska gudar,
helgedomar eller stavgårdar.

(Gut. L4)

Om någon blev funnen skyldig till sådan åkallan med sin mat eller dryck, hade han att till socknemännen böta 3 mark. — I Gutasagan beskrives det hedniska blotet:

»Före den tiden och länge därefter trodde man på hult och på högar, helgedomar och stavgårdar och på hedniska gudar. De offrade sina söner och döttrar och boskap jämte mat och dryck. Det gjorde de efter sin vantro. Hela landet hade för sig det högsta blotet med människor. Eljest hade var treding sitt blot. Och smärre ting hade mindre blot med boskap, mat och dryck. De kallas för offerbröder, *supnautar*, ty de offrade alla tillsammans.»

I Gutalagen följde härefter förbud mot den hedniska barnutsättningen:

»Det är nu därefter, att man skall uppföda vart barn, som blir fött i vårt land, och icke utkasta det.» — Enligt den norska Borgartingslagens Kristenrätt var det ännu tillåtet att utsätta vanskapta barn: »Uppföda skall man varje barn,

¹ Jarl Gallén, Historisk tidskrift för Finland 1958.

som varder fött till denna världen, kristna det och föra det till kyrkan.» Undantag fick dock göras för vanskapta barn och missfoster: »Ett sådant skall man föra till en ohelig plats och kasta stenrös över det, där varken människor eller husdjur gå förbi; det är den ondes oheliga plats.» Antagligen innebar följande bestämmelse i Dalalagens kyrkobalk, 6 flocken, att ett vanskapat barn alltjämt fick utsättas: »Nu är ett barn fött i bästa lycka, det har både naglar och hår, drager andan in och ut; ett sådant barn skall få dopet.»

Ett liknande förbud mot hedniskt blot återfinnes ännu i Upplandslagens kyrkobalks första flock från 1290-talet:

*A krist skulu allir kristnir troæ
at han ær gup.*

*ok æi æru gupær flere
æn han en.*

ængin skal affgupum blotæ.

*ok ængin a lundi ællr
stenæ troæ.*

allir skulu kirkiu dyrkæ.

þit skulu allir

bapi quikkir ok döþir.

komændi ok farændi

i weruld ok aff.

På Krist skola alla kristna tro,
att han är Gud

och ej äro gudar flera
än han ensam.

Ingen skall åt avgudar blota,
och ingen skall på lund eller
stenar tro.

Alla skola kyrkan vörda,
dit skola alla,

både levande och döda,
de som komma till världen
och de som fara därifrån.

Det är antagligt, att religionsskiftet inom de flesta delarna av Svethiudh, exempelvis i de uppländska folklanden, skett genom att hela den hedniska kultorganisationen kristnats. Detta framgår av överensstämmelsen mellan de ovannämnda förkristna indelningsenheterna, tolfterna eller hundaresåtingarna, och den kyrkliga sockenindelningen. Åttingarna kvarlevde såsom skattedistrikt i och för uppbörden av de nedan närmare omtalade ledungsskatterna ända in på Gustav I:s tid, och i de så kallade landskapshandlingarna från 1500-talet är det möjligt att i de flesta hundaren återfinna åttingarna. Det visar sig härvid, att det övervägande antalet åttingar ha samma namn som kyrksocknarna och i regel samma utsträckning som dessa. Då åttingsindelningen som

nämnts med säkerhet återgår till förkristen tid, följer härav, att vid de uppländska folklandens kristnande den hedniska kult- och samhällsindelningen utgjorde grunden för den kristna sockenindelningen.

Av den sålunda föreliggande identiteten mellan den hedniska samhällsindelningen och den kristna sockenindelningen är det vidare möjligt draga den viktiga slutsatsen, att de uppländska bygdernas kristnande skett genom samfällda tingsbeslut. På grund av den rituella kultens stora betydelse inom rättslivet, exempelvis vid de inom processrätten förhärskande ederna, är det heller icke sannolikt, att i ett hundare införts den nya religionen, under det att ett annat bibehållit den hedniska kulten. En sådan i rättslivet djupt ingripande förändring måste förutsättas ha blivit genom dom stadfästad åtminstone på folklandstingen.

De uppländska bygdernas kristnande innebar alltså icke endast ett insegel på att de enskilda människornas flertal antagit den nya läran och dess kult. Kristnandet innebar även, att svearnas hela samhällsbyggnad blev kristnad, och att den hedniska indelningen kom att användas för nya ändamål.

Även i Hälsingland med Ångermanland och Medelpad samt i Västmanland och i vissa delar av Södermanland föreligger i allmänhet överensstämmelse mellan den äldre hedniska indelningen av hundarena (skeppslagen) i kvotdelar och sockenindelningen. Också här måste därför liksom i Uppland kristnandet förutsättas ha skett genom samfällda tingsbeslut. Så har däremot icke skett i större delen av Östergötland och icke heller på Gotland, där sockenindelningen icke stämmer med den förkristna tingslagsindelningen. Härmed stämmer Gutasagans uppgift, att *menn gierþu sic kirkiur at mairu maki*, dvs. för större bekvämlighet. Dessa kyrkor motsvarade dem som i Norge kallades »högendiskyrkor».

När hednisk blot och kult vid bygdernas kristnande sålunda förbjödos, måste det förutsättas att de hedniska bygdekultplatserna antingen förstörts eller »kristnats» och tagits

i bruk för dyrkan av den nye ende Guden. Det är därför anledning antaga, att hos svearna byggandet av huvudkyrkorna, motsvarande de s. k. hundareskyrkorna, påbörjats kort tid efter beslutet om kristnandet — kanske inom ett år liksom fallet var i Norge. Samtidigt bör ett livligt kyrkobygge ha ägt rum överallt inom de mindre kultdistrikten.

Ätminstone från början av 1100-talet bör det sålunda ha funnits små kyrkor av trä (stavkyrkor) i många av de uppsvenska stiftens socknar. Denna slutsats låter sig väl förenas med vad man nu känner till om de äldsta kyrkobyggnaderna på landsbygden. Vid de senaste årens undersökningar av många av de äldsta uppländska stenkyrkorna har det nämligen i deras grunder påträffats lämningar av en ännu äldre träkyrka.¹

¹ Se *Armin Tuulse*, Träkyrkor med stensakristia, Fornvännen 1951 — Om kristnandet se senast *Kjell Kumlien*, Sveriges kristnande i slutskedet — spörsmål om vittnesbörd och verklighet, Historisk tidskrift 1962.

LANDSKAPSLAGAR OCH RIKSLAGSTIFTNING

Från början av 1200-talet finnes en skildring av svearnas rike av isländaren *Snorre Sturlason* (i *Olav den heliges saga*), i översättning så lydande: »I själva Svithiod finnes en landsdel, som heter Södermanland; det är ett biskopsdöme. Så heter en del Västmanland eller Fjädrundaland; det är ett biskopsdöme. Den tredje delen av Svithiod är Tiundaland, den fjärde heter Attundaland, den femte Sjöland, *Sjåland*, och det som tillhör denna österut längs havet. Tiundaland är den förnämsta och bästa bygden i Svithiod. Därunder lyder hela riket; där är konungasätet och ärkebiskopsstolen och därefter är Uppsala öd benämnd; Uppsala öd kalla svearna sveakonungens jordagods. Var och en av dessa landsdelar har sitt eget lagting och sin egen lag i många stycken. Över varje lagsaga står en lagman, och han har den största makten över bönderna, ty det skall vara lag, som han låter framsäga. Om konungen eller jarlen eller biskoparna fara genom landet och hålla ting med bönderna, så svarar lagmannen å böndernas vägnar; de stödja honom alla, så att dylika stormän knappast töras komma på deras allmänna ting, om icke bönderna och lagmannen tillåta det. Men i allt, vari lagarna skilja sig från varandra, skola alla rätta sig efter Uppsalalagen, och alla de andra lagmännen skola vara underordnade den lagman, som är i Tiundaland.»

Denna skildring har sedan länge tilldragit sig forskningens uppmärksamhet, men ännu är det osäkert, huru uttrycket »Västmanland eller Fjädrundaland» rätteligen bör förstås, liksom om med *Sjåland* avses det utmed kusten liggande Roden. Av Snorres beskrivning är det icke möjligt avgöra, huruvida redan i början av 1200-talet i svearnas land funnits skrivna lagar, men det är av ordalagen antagligt. De äldsta

norska lagarna hade upptecknats halvtannat århundrade tidigare och äldre Västgöotalagen sannolikt samtidigt som Snorre skrev sin skildring omkring år 1220.

De svenska landskapslagarna äro icke konservativa kodifieringar av den rätt, som gällt sedan urminnes tider. De ha tillkommit i en brytningstid och innehålla främst bestämmelser, präglade av sin egen tid. Men många av landskapslagarnas lagrum, vilka ofta tillhöra rättens kärnområden, hava en månghundraårig ålder. Detta ligger s. a. s. i en lag-samlings natur. Som exempel på denna rättens konservatism kan anföras följande. Ett flertal lagrum i 1734 års lag inom de mest centrala rättsområdena äro alltjämt oförändrat gällande. — I ÖgL ÄB 22 flocken återfinnes meningen »Det kallades fordom danaarf» (*bæt kallapis forþum dana arf*), vilket uttryck alltså var föråldrat redan på 1200-talet. Uttrycket *Det kallades fordom dana arf* återfinnes såväl i Magnus Erikssons stadslag som i 1734 års lag, ÄB 15, och var gällande rätt ända till den 1 januari 1929. Lagrummets kända ålder var då inemot sjuhundra år, men dessförinnan måste det hava varit månghundraårigt.

I ME StL, Dråpmålabalken med vilja, kap. XIV, finnes en från UL:s rodarätt (se s. 48) hämtad bestämmelse:

*Nw biudher konunger ledhungh vt,
ok skip ligger i lagha hampn,
ok skioldher staar i stampne;
wardher nokor ther dræpin,
ligge i twæböte.*

Detta lagrum upphävdes först genom 1734 års lag, då dess kända ålder var inemot femhundra år. Om lika gamla lagrum finnas i landskapslagarna, kan deras ålder återgå ända till folkvandringstid. Detta är förklaringen till att många av de av Tacitus skildrade germanska rättssedvänjorna äro likartade med rättsregler i våra äldsta landskapslagar.¹

¹ Jfr Karl Wührer, Die schwedischen Landschaftrechte und Tacitus' Germania. Zeitschrift der Savignystiftung der Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 1959.

Man brukar uppdelat lagarna i rättsböcker och lagböcker. Med rättsbok menas uppteckning av den för ett visst rättsområde, hos oss lagsagan, vid tidpunkten för uppteckningen gällande rätten, vare sig denna är sedvanerätt eller har tillkommit genom en lagstiftningsakt. Med lagbok menas en genom en särskild kodifikation tillkommen eller godkänd lagsamling. Götarnas landskapslagar äro samtliga rättsböcker. De äldsta kända uppteckningarna ha skett omkring år 1220. I Norge ha emellertid rättsreglerna upptecknats redan på 1000-talet, och hos oss ha sannolikt uppteckningar skett långt före de tidigast kända. Allteftersom nya rättsregler tillkommit och gamla upphävt eller kommit ur bruk, ha nya uppteckningar verkställts. Detta kan antagas ha skett av olika anledningar, exempelvis efter en ny biskops eller lagmans tillträde eller som följd av en genomgripande lagstiftningsakt, exempelvis edsöreslagstiftningen, vilken föranlett förändringar av ett flertal balkar.

Den äldsta svenska rättsboken är *Äldre Västgötalagen* (VgL I). I en vid densamma fogad lagmanslängd uppräknas de lagmän, vilka verkat i Västergötland. »Den förste var Lumber, och efter honom kallades lagen för Lumbers lag, ty han säges ha uttänkt och författat en stor del av vår lag. Han var född i Vånga, och där ligger han begravnen i en hög, ty han var hedning.» Den sjuttonde var Eskil Magnusson (av Folkungaätten), Birger Jarls äldste broder. »Han forskade sorgfälligt efter Lumbers och andra lagar, sådana de voro efter fädernas goda sed. Sedan han funnit vad som var landets lag, då genomtänkte han den med mycket skarpsinne och egen omsikt. Han var i många hänseenden väl skickad till sitt ämbete. Han hade den gåvan av Gud, att han hade ett skarpt förstånd. Han hade ock en gedigen lärdom, däri jämnod med goda klerker. Och i alla avseenden stödde han västgötarna och deras ledande män. Han var son till Magnus Minnisköld av Bjälbo. Han var en mycket framstående man att giva råd i alla saker och att giva riktiga råd, så att han stod framom alla rikets stor-

män. Liksom han var en utmärkt rådklok man, så var han även en duglig man i att föra svärd och i övrigt i strid. Vad skall nu mera sägas om honom än detta», frågar lagmanslängdens författare, »att sent födes en sådan man.»

Med stöd av denna uppgift antages allmänt, att det var denne lagman, som gjort den äldsta sammanställningen av Västgötarätten, vilken blivit bevarad till vår tid. Lagens handskrift — den ryktbara »B 59», nu förvarad på Kungl. Biblioteket i Stockholm — härrör från 1280-talet och utgör »vår äldsta bok». Texten måste dock vara betydligt äldre, då den icke bär spår av de reformer på bl. a. arvsrättens och straffrättens område, vilka genomfördes av Birger Jarl vid århundradets mitt. Den återspeglar ett ålderdomligare samhälle än någon annan svensk lag och har sannolikt till större delen skrivits på 1220-talet, antagligen under ledning av den nyssnämnde lagmannen Eskil Magnusson.

I pärmarna till fogderäkenskaper från norska Telemarken har man påträffat fragment av en annan handskrift av VgL I. Fragmentet — »vår äldsta handskrift på fornsvenska» — omfattar två blad, som kunna härröra ungefär från lagman Eskils tid, efter vad den paleografiska och språkliga undersökningen visar.

Yngre Västgötalagen (VgL II) är en omarbetning och utvidgning av VgL I, men den innehåller vissa ålderdomliga lagrum, vilka icke upptecknats i den bevarade handskriften av den äldre lagen. Den innehåller bl. a. från Brynolfs stadga år 1281 hämtade bestämmelser om huvudtionde.

Omkring år 1210 har verkställts den till vår tid bevarade uppteckningen av *Skånelagen*, vartill den lundensiske ärkebiskopen Andreas Sunesen utarbetat en s. k. parafras, egentligen avsedd som lärobok vid prästutbildningen vid domkyrskolan i Lund, föregångaren till den nuvarande Katedralskolan.¹

I en skrivelse omkring år 1220 (DS nr 832) från ärke-

¹ *Stig Iuul*, Anders Sunesen som Lovgiver och juridisk Forfatter, *Svensk Juristtidning* 1948.

biskop Andreas Sunesen i Lund och biskop Bengt i Linköping meddelades vissa bestämmelser angående biskopsvisitationer på Gotland. I inledningen till detta brev framhålles med eftertryck nyttan av att hava lagen skriftligen upptecknad:

»Emedan oenigheter och tvister ofta uppstå därigenom, att själva de lagar och stadgar, enligt vilka man skall leva ... i följd av skada genom glömska, då de icke äro uppskrivna, antingen helt och hållet förfalla eller ock splittras i olika åsikter och olika meningar efter vars och ens behag, därför måste det anses vara mycket nyttigt, att de anförtras åt skrift, så att anledning såväl till misstag som till ond vilja undanröjdes och hjälp så gives det bräckliga minnet, så att envar må hava något, vartill han kan gå tillbaka för att få visshet, om han råkar att tvivla om någon viss artikel i den stadgade lagen. Men varje land har sina egna och olika lagar, allt efter sin art och sina seders särskilda beskaffenhet. Men lagen bör, såsom Isidorus¹ säger, vara lämpad för platsen och landet. Så kommer det sig, att liksom ön Gotland genom en lång havssträcka skiljes från andra länder, så skilja sig dess inbyggare i hög grad från andra folk i fråga om stadgad lag och sedvanerätt, såväl den världsliga som den andliga.»

Det framgår av brevets ordalag, att vid denna tid icke funnos några skriftliga uppteckningar av gutnisk rätt, vilken sannolikt först upptecknats som följd av detta biskopsbrev.

Gutalagen (Gut L, Gotlandslagen) kan sålunda tidfästas till 1220-talet och dess upptecknande har sannolikt för-
anletts av ärkebiskop Andreas Sunesen. Gut L är samtida med den s. k. *Gutasagan*, som innehåller en historisk utredning om Gotlands statsrättsliga och ecklesiastika ställning, och är ett komplement till lagen. Gutasagan kan med stor sannolikhet hänföras till 1220-talet.

¹ Den spanske teologen Isidorus av Sevilla (560-636).

Enligt Gutasagan skulle gutarna ha tagit emot kristendomen »efter helge Olovs lära», när den norske konungen Olov, senare kallad den helige, besökte ön år 1029. Sannolikt har i hans hird enligt tidens sed befunnit sig en hirdbiskop med anglosaxiska munkar. Genom dessa hade Norge blivit kristnat årtionden tidigare. Detta är antagligen den gemensamma anledningen till att Gutalagens första flockar och många bestämmelser i de norska lagarna ordagrant överensstämmer med varandra.

Under 1200-talets förra hälft har sannolikt en äldre, nu förlorad redaktion av *Östgötalagen* (ÖgL) tillkommit, vilken kan spåras bakom den bevarade redaktionen.¹ Den sistnämnda redaktionen är en bearbetning och utvidgning av den äldre och har säkerligen under 1270- och 80-talen utarbetats av östgötalagmannen Bengt Magnusson. »I stilistiskt avseende har Östgötalagen ofta en påfallande modern prägel med tonfall från kansli- och stadgespråk, vilket troligen sammanhänger med att Bengt Magnusson tillhörde den närmaste råds-kretsen kring fränden Magnus Ladulås och på nära håll följde utvecklingen inom rikslagstiftningen, som vida mer än landskapsrätten var påverkad av kontinentala språkliga mönster.»²

Tiohärads lagsaga hade även en särskild lag (TiL), vilken brukar kallas för Smålandslagen. Av denna har endast bevarats kyrkobalken, inledningsorden till konungabalken (*Konunger ær Kristi næst*) samt det s. k. *Landamäri* mellan Småland och de söder därom belägna danska landskapen.³

Enligt Snorres skildring skulle det vid denna tid ännu icke ha funnits någon för hela Uppland gemensam lag. Den uppländska traditionen kallade den forna rätten för Vigers flockar och upptog som lagförfattare Viger den vise, hed-

¹ Jfr *Olle Ekstedt*, Äro alla skiftesreglerna i Östgötalagen av samma ålder? *Historisk tidskrift* 1962: I BB äro de tre första flockarna om skiftet »en nyreglering som lagts till övriga flockar».

² Jfr *C. I. Ståhle*, Syntaktiska och stilistiska studier i fornnordiskt lagspråk (1957).

³ Se närmare *Gerhard Hafström*, *Tiohäradslagen och Väreन्द्रätten*, *Kronobergsboken* (1965).

ning i heden tid (*Wiger spa, hepin i heþnum timæ*). I urkunder från 1200-talet finnas enstaka vittnesbörd om den uppländska rätten. Vidare har Olaus Petri i sin Svenska krönika från någon äldre rättsuppteckning avskrivit ålderdomliga regler om arv efter präster.

Svealagarna äro i allmänhet lagböcker. Efter förebild av den norske konungen Magnus Lagaböte tog i Sverige konung Magnus Ladulås initiativet till tillkomsten av nya laghandskrifter. Han biträdades därvid av medlemmarna i det år 1285 tillkomna riksrådet, nämligen lagmännen och biskoparna. Genom att den livliga kungliga stadgestiftningen inarbetades i lagtexterna, blevo dessa alltmera överensstämmande. De nya utgåvorna kunna därför betraktas såsom förarbeten till en för hela rikets landsbygd gemensam lagbok.

Av landen i Mälarbygden synes det först ha varit Närke, som erhöll en skriven lagbok, försedd med stadfästelse av konung Magnus Ladulås, som emellertid sedermera gått förlorad. Vid samma tid tillkom också den äldsta lagboken för Södermanland (Sdm L). Den 13 mars 1281 stadfäste konung Magnus Strängnäs' domkyrkas besittning av de gårdar, som hertig Erik sålt till densamma, vilken försäljning säges ha skett »enligt Södermanlands sedvanerätt» (*secundum consuetudinem Suthirmannie*). Men fyra år senare, den 23 augusti 1285, stadfäste konungen ett byte, som uppgives ha skett »enligt Södermanlands lag och sedvanerätt» (*secundum leges et consuetudines Suthirmannie*). Den södermanländska rätten bör därför ha blivit upptecknad i en lagbok under 1280-talets förra hälft, sannolikt under ledning av den framstående Strängnäs-biskopen Anund Jonson (1275–1291), en av Magnus Ladulås' främsta män. Under konung Magnus Erikssons förmyndarstyrelse reviderades lagen av en uteslutande av stormän sammansatt nämnd, vilken hade nära förbindelse med förmyndarstyrelsen, som i den omyndige konungens namn år 1327 lät utfärda ett stadfästelsebrev.

Under 1290-talet utfördes arbetet på en sammanfattning av den uppländska rätten. *Upplandslagens* (UL:s) stadfästelsebrev utfärdades i Stockholm i den omyndige konung Birger Magnussons namn den 2 januari 1296. Däri upplyses att lagmannen i Tiundaland, herr Birger Persson till Finsta — den heliga Birgittas fader — tillkännagivit å alla deras vägnar, som bygga och bo i Upplands folkland, att i deras lag, som fanns kringspridd i flera olika samlingar, »fanns somligt ej fullt skäligt, somligt dunkelt utsagt och somligt mycket svårt att rätta sig efter». Efter tvekan lämnade konungen sitt bifall och ålade samtidigt herr Birger lagman »att han jämte de kunnigaste ifrån vart folkland skulle lägga sig vinn om att fastställa (*skilia*) både vad gammal lag har varit och så vad som i ny lag borde stadgas och sammanfogas». I den tillsatta nämnden märktes Andreas And, domprost i Uppsala och väl förfaren i kanonisk rätt, samt lagmannen i Attundaland Håkan och från Fjädrundaland Ulvheden domare. Det utarbetade lagförslaget blev föremål för tinglysning före stadfästelsen, vid vilken konungen påbjöd alla dem som bodde i de tre folklanden, att hädanefter icke rätta sig efter någon annan lag. »Vi vilja vidare och bjuda kraftigt, att alla i gemen och envar för sig, som bo i norra Roden, skola följa samma lag utan alla invändningar.» Rospiggarna nödgades säkerligen härigenom att avstå från många ålderdomliga sedvänjor för att i stället följa den nya lagen i Upplands lagmansdöme.

Enligt allmänt vedertagen uppfattning har *Dalalagen* (DL) upptecknats efter kodifieringen av Upplandslagen (UL) år 1296. Denna uppfattning är emellertid felaktig och detta av följande skäl.

I DL (RB 11, liksom i VmL RB 14 pr) säges beträffande förbud mot att olåga taga sig målsägenderätt, att »denna lag gav konung Birger» (*þæssum lagh gaf birgher kunungir*), dvs. konung Birger Magnusson. På grund härav har man antagit, att »DL icke kan vara äldre än UL, som stadfästes år 1296» (Holmbäck och Wessén). Den ifrågavarande be-

stämmelsen är emellertid inarbetad i lagen från en nu förlorad kunglig stadga, vilken förnyades genom Skenninge stadga år 1335 (DS nr 3175) och Uppsala stadga år 1344 (DN nr 3864, 3864 a), och senare inflöt i både lands- och stadslagarna. Den nyssnämnda slutsatsen om dateringen gäller alltså endast den ifrågavarande stadgan och flokken men icke lagen i övrigt. En jämförande undersökning mellan DL och UL har visat — i motsats till den förutvarande uppfattningen — att den förra är helt oberoende av och äldre än UL. DL visar också till både innehåll och form ett mycket ålderdomligt kynne. Då lagen innehåller en edsöresbalk men däremot icke bestämmelsen i Alsnö stadga (omkr. 1280) om gästning, är det möjligt att den upptecknats före sistnämnda tidpunkt.¹ Dalalagen är en rättsbok.

Antagligen omkring år 1300 tillkom *Västmannalagen* (VmL), varvid den viktigaste källan var Upplandslagen, som till stora delar avskrivits. I de fall, då överensstämmelse föreligger med den ålderdomliga Dalalagen, är det sannolikt den forna västmannarätten som alltjämt bibehållits. Även med Södermannalagen finnas överensstämmelser, vilka kunna bero på gemensam rättstradition. Västmannalagen är i utpräglad grad en bondelag: de aristokratiska och kyrkliga tendenserna äro sålunda svagare än i Upplandslagen.

Beträffande *Hälsingelagen* (HL) förhåller det sig på likartat sätt som med DL. ÄB 16 innehåller ett förbud mot järnbörd, vilket tillkommit år 1320 »onsdagen näst efter att junker Magnus blev halshuggen, åtta dagar efter Heliga Trefaldighets dag, i Stockholm». Det är lika litet som beträffande DL möjligt draga den slutsatsen, att hela lagen först upptecknats efter den nämnda tidpunkten, utan endast den ifrågavarande flokken. I motsats till DL är emellertid HL i visst formellt hänseende påverkad av UL och uppenbarligen i sitt bevarade skick upptecknad efter dennas tillkomst. Detta gäller främst flockrubrikerna, vilka i stor ut-

¹ Jfr *Gerhard Hafström*, art. Dalalagen i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, vol. II (1956).

sträckning lånats från UL och icke alltid passa med flockarnas innehåll. Dessa skilja sig ofta från UL och uppvisa då beträffande rättens olika grundläggande delar en påfallande mera ålderdomlig prägel än UL. I st. f. att betecknas som den yngsta svealagen bör HL med hänsyn till vissa delar av innehållet betraktas som en revision av en äldre rättsuppteckning, nära besläktad med de förlorade uppländska folklandslagarna.

I Hälsingland hade kännedomen om den forna rätten bevarats hos gamla minnesgoda män, vilka här buro det talande namnet *minnunga mæn*. De skulle uttala sig vid tvist om fädernejord samt vid tvist mellan byar om jord, skog, vatten eller andra tillägor, liksom vid rågångstvist. De skulle även uttala sig om grunderna för utgörande av tionde samt vid testamentstvist om vad som var gammalt arvegods i motsats till avlingegods (HL JB 14: 1 och 16; BB 12; KkB 7 och 14). Dessa minnungamän voro sålunda verkliga traditionsbärare. De ha sannolikt kunnat tälja de olika balkarna och deras flockar på samma sätt som de karelska runosångarna utantill kunde återgiva tusentals versrader.

Värmlandslagen. Om en sådan lag ha vi vissa vittnesbörd i flera diplom från 1200-, 1300- och 1400-talen. I ett brev från 1426 nämnes sålunda »Vermælandz lag oc lagbok» och ännu 1444 åberopas »Værmsk lagh» på tinget. Det framgår av diplomerna, att de värmländska rättsreglerna överensstämt med dem, som samtidigt förekommit i Västergötland. Ett exemplar av Värmlandslagen uppger Johannes Bureus på 1630-talet ha funnits hos stadsskrivaren, syndicus Andreas Swart i Norrköping. — Någon Värmlandslag har icke bevarats till vår tid. I en riksrådet och häradshövdingen i Värmland Otto Torbjörnsson tillhörig lagbok, vilken varit i bruk under 1460-talet, finnes inskrivet en flock om jakt. Denna står språkligt och sakligt nära motsvarande bestämmelser i landskapslagarna och utgör med all sannolikhet den enda till vår tid bevarade flocken av Värmlandslagen.¹

¹ C. I. Ståhle, Otto Torbjörnssons lagbok i Naturen och hembygden

Kyrkans ledande män ha haft stor betydelse för landskapslagarnas tillblivelse. Med säkerhet gäller detta:

Skånelagen och *Gutalagen* — ärkebiskop Andreas Sunesen,
Östgötalagen — biskop Bengt i Linköping,

Yngre Västgötalagen — biskop Bryngolf Algotsson i Skara,
Södermanna- och Närkeslagarna — biskop Anund Jonsson i Strängnäs,

Upplandslagen — domprosten Andreas And samt

Hälsingelagen — ärkebiskop Olof Björnsson, kallad sapiens,
det är den lagkloke.

Detta är en av förklaringarna till att så många rättssatser från den kanoniska rätten inarbetats i den svenska rätten.

Under 1200-talet får den kungliga stadgeskipningen allt större betydelse. Den godkändes på de olika landstingen och inarbetades därefter i landskapslagarna. Den framstod därigenom som en rikslagstiftning, vilken bidrog till att närma de olika lagarna till varandra. Dess mest betydande lagverk äro de av Birger Jarl utfärdade och av Magnus Ladulås sedermera förnyade edsöreslagarna (se nedan). Av samma natur äro de kungliga stadgorna, exempelvis Alsnö stadga om frälsets rustningsskyldighet m. m. år 1280, Skenninge stadga om konungsfriden år 1285 och den vid Magnus Eriks-sons eriksgata utgivna Skara stadga år 1335. Denna gällde dock endast Västergötland och Värmland, där den avskaffade träldomen och ätteboten samt utsträckte istadarätten till barnbarn och syskonbarn. Vidare Uppsala stadga år 1344 och Tälje stadgor år 1344 och 1345, i vilka bl. a. fastställdes formerna för den kungliga rättskipningens utövande. Från dessa stadgor ha sålunda inarbetats bl. a. bestämmelserna om konungavalet, om storleken av stormännens följen, om taverner och förbud mot våldgästning, om överlåtande av målsäganderätt, om nämnd för brott mot konungabalken

V (1949). — Beträffande frågan vilken lag som gällt i Värmland, se senast J. E. Almqvist, Georg Stiernhielm och Västgötalagarnas handskrifter, Svensk Juristtidning 1958, s. 235.

samt slutligen om rusttjänst och vapensyn och om brytande av konungens dom. Endast fem av konungabalkens flockar saknas i dessa stadgor, vilka sålunda kunna betraktas såsom förarbeten till lagen.

I de medeltida svenska städerna funnos särskilda stadsrätter, vilkas rättsregler ursprungligen voro undantagsbestämmelser från den kringliggande landsbygdens rätt. Endast ett fåtal av dessa stadsrätter ha bevarats till vår tid, nämligen:

- 1) *Björköarätten* (BjR), som ursprungligen varit gällande för Stockholm och sannolikt tillkommit i slutet av 1200-talet, möjligen redan under det äldsta skedet av stadens historia. Den tillämpades också i Lödöse samt i en sörmälandsk och en östgötsk stad.
- 2) *Söderköpings stadslag*, vilken även behandlade burskap, skatter, stadens hospital, sjöfart, gästerna osv. Den är nära besläktad med ÖgL och är endast delvis bevarad.
- 3) *Visby stadslag*. I lagens företal heter det: »Men sedermera då stor tvist uppstod mellan land och stad, då sände man bud till konung Magnus (Ladulås) av Sverige; han stadfäste oss vår rätt och frihet, därefter konung Birger av Sverige, Hertig Erik, Hertig Valdemar av Sverige, och därefter förnyade och stadfäste oss konung Magnus (Eriksson) av Sverige, Norge och Skåne vår rätt och frihet och gav oss, att vi skulle hava två böcker, en på gotländska och en på tyska, bägge av samma mening och rätt i allt, och komme en ny stridsfråga, som ej vore upptagen i boken, den skulle man avdöma eftersom rätt vore och skriva det i båda böckerna, och det må ej ändras, och han gav oss att vi skulle hava ett insegel på båda tungomålen.» På grund av den sålunda utformade befallningen blev Visby stadslag upptecknad. Då Magnus Eriksson kallades konung »av Skåne» måste lagavfattningen ha tillkommit efter år 1332. Sannolikt härrör den från mitten av 1300-talet.

Forskningen har hittills endast närmare undersökt Visby stadslags sjö- och straffrättsliga bestämmelser.¹ Det har därvid visat sig föreligga en mycket påtaglig samhörighet med svensk fastlandsrätt, särskilt bjärköarätt på dess äldsta stadium. Denna rättsliga samhörighet mellan Visby och det svenska fastlandet är så djupgående och omfattande, att den knappast kan förklaras, om man icke får förutsätta ett starkt fastlandssvenskt inflytande i någon form under ett äldre skede av Visbys utveckling.

Några andra stadslagar äro icke bevarade. I urkunderna antydes emellertid, att sådana funnits även i Skenninge, Linköping, Jönköping och Uppsala.

Genom att stadgeskipningen kom att gälla för hela riket blev den en förberedelse för tillkomsten av en gemensam rikslag. Beträffande dennas tillkomst äro de till vår tid bevarade källuppgifterna anmärkningsvärt knapphändiga. På ett möte i Örebro år 1347 avgåvo fem kaniker en protest inför lagmannen i Tiohärad Ulf Abjörnsson, lagmannen i Västergötland Algot Bendiktsson och underlagmannen i Värmland Thirgir, vilka såsom det hette »av konungen blivit förordnade att rätta, förbättra och till samstämmighet omarbета de lagar, som gällde i konungariket Sveriges olika lagmansdömen». I denna skrivelse protesterade klerkerna mot alla förändringar uti den kanoniska lagen, i statuta synodalia et provincialia, samt mot varje som helst intrång uti påvliga, kungliga eller andra privilegier, som förunnats kyrkan uttryckligen eller grundat sig på gammal sedvana; och de överlämnade åt sina förmän att undersöka och bedöma alla de svårigheter och tvivelsmål, som kunde uppkomma i anledning av lagens stadganden.

Det framgår härav att konung Magnus Eriksson låtit tillätta en nämnd för att utforma en för hela riket gemensam

¹ Jfr närmare *G. Hasselberg*, Studier rörande Visby stadslag och dess källor (1953). Jfr *dens.* Visbyrätt och Visbyhistoria, Historielärarnas förnings årsskrift 1953.

lagbok. Sannolikt har de andligas protest främst avsett föreslagna inskränkningar i gävo- och testamentsfriheten till kyrkor och kloster. Någon förlikning har uppenbarligen inte skett, och lagen kom därför att sakna en egen kyrkobalk.

Magnus Erikssons allmänna landslag (MELL), vilken främst innehåller uppländsk och östgötsk rätt, tillämpades redan år 1352 i Uppland och Östergötland samt 1353 i Finland men först mot århundradets slut i Västergötland.

De viktigaste källorna till landslagen äro följande.¹ Konungabalken är, som nämnts, så gott som uteslutande byggd på lagstiftning från Magnus Erikssons tid, nämligen valstadgan, Uppsalastadgan 1344 och Täljestadgan 1345. De civilrättsliga balkarna — dvs. giftermåls-, ärvda-, jorda-, byggnings- och köpmålabalkarna — äro nästan helt byggda på ÖgL samt UL och VmL. Rättegångsbalken går mestadels tillbaka på UL och VmL. Vid utarbetandet av de straffrättsliga balkarna har ÖgL utövat det största inflytandet.

I de fall då landslagen återger bestämmelser, vilka äro gemensamma för UL och VmL, ansluter sig dess lydelse i regel till VmL:s text. Det är påfallande, att VgL spelat en liten roll vid tillkomsten av landslagen. I denna får den augustinska statsläran det ståtligaste uttrycket i svensk lagtext genom den i landslagen intagna konungaeden, vilken jämte folkets motsvarande ed gäller som Sveriges första författningsurkund.

Kort tid efter landslagens tillkomst utfärdades en för de svenska städerna gemensam lag, *Magnus Erikssons allmänna stadslag* (ME StL), vilken likaledes saknade kyrkobalk.

Efter ännu ett sekel utfärdades år 1442 en ny landslag, *Kristoffers allmänna landslag* (Kr LL), vilken nära över-

¹ Se närmare inledningen i *Ake Holmbäck och Elias Wessén*, Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning (1962). — Beträffande Finland, se *Ragnar Hemmer*, Magnus Erikssons landslags tillämpning i Finland i belysning av medeltida urkunder angående köp och byte av fast egen- dom, Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland 1963.

ensstämmor med den äldre landslagen, ehuru det andliga och världsliga frälsets intressen i flera fall bättre tillgodosatts. Först från början av 1500-talet har, att döma av de bevarade handskrifterna, den äldre lagen mera allmänt utträngts av den yngre.¹

I de i allmänhet på 1200-talet nedskrivna svenska landskapslagarna kan man ibland tydligt förnimma den fornsvenske lagmannens muntliga lagsaga. Denna omtalas också ofta uttryckligen i lagarna, liksom i ett påvebrev från år 1206 (DS nr 131: *Quod cum legislatores regni eius annis singulis teneantur coram populo legem consuetudinis publicare asserunt*). Med följande ord började sålunda tiohäradsbornas lag: »Nu skola män fara till tings och höra vår lagsaga, höra den de som äro här och säga den för dem, som sitta hemma. Men vår lagsaga börjar så.» — Östgötalagen, vilken slutar med Byggningsbalkens flockar om okynnes hund och olovligt bruk av annans harv, lyder avslutningsvis: »Nu är eder lagsaga lyktad och utsagd, med hund och med harvpinne. Den börjar med det högsta och slutar med det lägsta.» — I Södermannalagen säges avslutningsvis: »Frid har jag nu till alla dem fört, som denna lagsaga hava hört.» — Även i Upplandslagens avslutning återgavs den muntliga lagsagans slutord: »Frid vare vår konung, vårt land och vår lagman och alla dem, som hava lyssnat till lagsagan.»

De svenska landskapslagarna äro indelade i balkar och flockar. De inledas alltid med en kyrkobalk, i svealagarna (utom DL) följd av en konungabalk. Det är främst i denna som man finner de tydligaste spåren av sveakonungens rätt och skyldighet »att råda över landen och styra riket, att styrka lag och hålla frid». Genom konungens edsöre upprätthölls friden i landen, genom konungens ledning värnades rikets oberoende och fylldes hans visthusbodar. Men om menige mans liv i storfamilj och vid frändestämman, i bygdelag och i ödemark, vid torgköp och på tingsstad,

¹ Ake Holmbäck och Elias Wessén, a. a., bil. 3.

därom funnos nedärvda rättsregler och nya stadganden i andra av lagarnas balkar.

Ur giftermåls- och ärvdabalkarna, jorda- och byalagsbalkarna samt köpmåla-, manhelgds- och tingmålabalkarna kunna hämtas en mångfald uppgifter om folk och bygd, om bönder och byar under tidig medeltid.

Kyrkobalkarna byggde till mycket stor del på den kanoniska rätten, men de innehålla ofta en kompromiss mellan denna och de inhemska kyrkliga sedvänjorna, som voro rådande, innan den svenska kyrkan bragts i full överensstämmelse med den romersk-katolska, sådan denna gestaltats genom 1000- och 1100-talens stora reformrörelse.

Under medeltiden var det svenska riket en provins i den romersk-katolska kyrkan. Det ålåg därför biskopetet att tillse att den kanoniska rätten och de på de stora kyrkliga synoderna antagna och på de inhemska kyrkomötena (ex. i Linköping 1152 och i Skenninge 1248) bekräftade förändringarna däri blevo införda i resp. stifts kyrkobalk. Detta skedde i allmänhet kort tid efteråt.

Ofta återfinnes receptionen inte blott i kyrkobalkarna utan även i andra balkar. Härigenom finnes en ännu icke av forskningen alltid beaktad möjlighet att datera de olika skikten i de svenska landskapslagarna.

Som redan nämnts innehöllo icke lands- eller stadslagarna någon kyrkobalk. I stället fortsatte man att använda landskapslagarnas kyrkobalkar, men efter hand kom UL:s kyrkobalk att uttränga de övriga och avskrevs ofta tillsammans med landslagen. Karl IX förbjöd visserligen 1608 dess användande, men då de på hans tid utarbetade lagförslagen inte blevo antagna, användes UL:s kyrkobalk i tillämpliga delar ända till tillkomsten av den nya kyrkolagen år 1686.

Inledningsorden i äldre Västgötalagens kyrkobalk ha poetisk form med utpräglad rytm och alliteration:

Krister ær fyrst i laghum warum.

Kristus är först i vår lag.

þa ær cristna var oc allir cristnir,

Därnäst är vår kristna tro och alla kristna,

<i>konongær, böndær oc allir bo-</i>	konung, bönder och alla bo-
<i>carlær,</i>	fasta män,
<i>biscupær oc allir boclærðir</i>	biskop och alla boklärda män.
<i>mæn.</i>	

VgL I:s flock 6 om kyrkobyggnaden förutsätter, att de första kyrkorna voro stavkyrkor:

<i>Taker kyrkia. at fyrnass.</i>	Börjar kyrka åldras,
<i>standæ stulpær. liggia sillir</i>	stå stolpar, ligga syllar,
<i>er helt dyrni. oc festiband</i>	är dörrträ helt och fästband,
<i>ligger kamber. hell.</i>	ligger takås hel,
<i>haltæræ sten. oc altare</i>	altarsten och altare,
<i>hauí kirkya víxl sínæ samu.</i>	have kyrkan samma sin vining,
<i>þo at hana böte</i>	även om man lagar henne,
<i>en þessi æru all hel.</i>	om dessa alla äro hela.

Hörnstolpar, syllar, hammarband och kroppås bilda stommen i en stavkyrkas byggnad, vari sedan resvirket, »stavarne», infogades. En sådan stavkyrka är ännu bevarad i Hedareds kapell, Sandhults socken (Älvsborgs län), ehuru den är byggd först under senare medeltiden.

Även Tiohäradslagen (Kk B 3) förutsatte en stavkyrka:

<i>Nw ær kirkia satt a sylle</i>	Nu är kyrka satt på syllar
<i>oc lyktæth owan meth hylle.</i>	och lyktad upptill med tak.

I svealagarna talas däremot endast om kyrkans grundval, vilken man inte längre förutsatte skulle vara syllar för en stavkyrkas resvirke.

Sedan kyrkobolet fått sina laga hus, skulle man köpa skrud till kyrkan. »Det skall vara kalk och korporale, mässhake, det skall vara mässbok och ottesångsbok, psaltare och sångbok, mässkjorta, stola, huvudkläde och handkläde. Ej må kyrkan vara utan ljus. Hon skall hava tre ljus, två altarljus och ett dopfuntljus. Därtill skall kyrkan hava klocka, ty hon skall både kalla den som kommer till världen och den som går därur. Då står kyrkan lyckt och låst, väntar sig friare liksom bondens dotter» (TiL Kk B 3).

Kraven på den blivande sockenprästens egenskaper voro ursprungligen inte så höga.

*Han scall ey wara
moorthare eller mandrapære.
ey kirkiu brytare eller kloster
löpare.*

*ey doblare eller drinkare.
ey puto mather eller portkunw
(mather).*

*renn a then wara.
guthi scal thiæna.*

Han skall icke vara
mördare eller mandråpare,
icke kyrkotjuv eller klosterrym-
mare,

icke doblare eller drinkare,
icke skörlevnadsman eller skö-
koman.

Ren skall den vara,
som skall tjäna Gud.

(Ti L KkB 4)

Denna uppräkning är förvisso ägnad att förvåna. Den återgår sannolikt till ett brev från påven Alexander III (1159–81) till ärkebiskopen i Uppsala och hans lydbiskopar, i vilket påven söker inskrida mot att sockenpräster tillsattes av lekmännen utan biskopens hörande eller i strid mot hans vilja. Till följd härav hade det enligt påvebrevet hänt, att flyktande munkar, mördare, personer som begått brott eller voro misstänkta för sådant och personer, som icke voro prästvigda, utövat prästämbetet.

Därefter skulle man taga klockare. Denne var skyldig tillsäga prästen, om klockan blivit skadad.

*Nw gaar till bondæ sonn.
aat öthe sinne
oc ringer ey lagha ringning.
slaar then klocko sunder.
böte firi tolf öra.
falder tha klæpper a han eller
klockæ.
oc lyuter döth aaf.
liggi tha siælfuer a wærkum
sinom.*

Nu går en bondson dit
i fyllan och villan
och ringer icke laga ringning;
slår han sönder klockan,
böte därför tolv öre.
Faller då kläpp eller klocka på
honom,
och ljuter han döden därav,
ligge då på sina gärningar.

(Ti L KkB 5: 3)

Vidare skulle tagas två kyrkvärdar (*kyrkiodrotin, kirkiu-gömare, kirkiu væriande*), vilka skulle vårda kyrkans egen-
dom och svara för densamma. De hade fortfarande rätt till
självpantning, s. k. *n a m*, vilken eljest var avskaffad.

Särskilda lagbud hägnade kyrkofriden — kyrkogården och kyrkan fingo ej oskåras:

*Hugger mather man a kirkiu
stættu.*

*fallæ föter wt oc huwth in.
tha scal buc æfte fotum resæ.*

*tha scal han wara saklös firi
biscops sak.*

*tha æn föter fallæ in oc huwth
wt.*

wari sak biscops j siæx örum.

Hugger man j kirkiu dorum.

stiunker blooth bathe wt oc in.

wari sak thön j tolf örum.

hugger j kirkiu inne.

*stiunker blooth a bathæ wæg-
giæ.*

*uari thær biscops sak j threm
markum.*

hugger firi altæra framme.

böte oc ey thy meræ.

Hugger någon en man vid kyr-
kogårdsstättan,

falla fötter ut och huvud in,
då skall man resa upp kroppen
efter fötterna;

då skall han vara saklös för
biskopssaken.

Falla fötter in och huvud ut,

biskopens bot vare sex öre.

Hugger någon en man i kyrko-
dörren,

stänker blodet både ut och in,
vare böterna tolv öre.

Hugger han inne i kyrkan,
stänker blodet på båda väg-
garna,

då vare biskopens bot tre mark.

Hugger han framme vid al-
taret,

böte han dock ej mera därför.

(Ti L KkB 13: 2)

Den som bröt kyrkofriden kunde sättas i förbud. Han fick då inte längre besöka kyrkan, som i så fall drabbades av mässfall.

Det ifrågavarande böteschemat 6 öre — 12 öre — 24 öre (= 3 mark) är typiskt för den gamla nordiska kyrkorätten och återgives i det äldsta bevarade fornsvenska lagbudet. Detta är inhugget i runskrift på en smidd järnring, den s. k. Forsaringen, vilken nu förvaras i Forsa kyrkas i Häl-singland sakristia. Den har suttit fastnitad i dörren mellan

vapenhuset och kyrkorummet och tidigare suttit i den närbelägna Högs tredingskyrka.¹

Texten lyder i översättning sålunda:

<i>Oxa tvisgildan ok aura tva staf at fyrsta lagi,</i>	En tvegill oxen och två öre till biskopsstaven för första mässfallet;
<i>oxa tva ok aura fiura at aðru lagi,</i>	två oxar och fyra öre för andra mässfallet;
<i>en at þriðia lagi oxa fiura ok aura atta staf;</i>	men för tredje mässfallet fyra oxar och åtta öre
<i>ok allt äigu i vǫrr, ef hann hafsk ækki rett fyrriR,</i>	och all egendom i kvarstad, om han icke gör rätt för sig.
<i>svað lærðiR äigu at liuðretti,</i>	Det som de lärde tillkommer enligt landets lag,
<i>sva vas innt fyrr ok hǫlgat.</i>	det blev förr stadgat och stad- fäst.
<i>En þäiR gærðu sik þetta Anundr a Tarstaðum</i>	Men de gjorde sig denna (rist- ning), Anund i Tåsta
<i>ok OfagR a Hiortstaðum.</i>	och Ofeg i Hjortsta.
<i>En Vibiorn faði.</i>	Men Vibjörn ristade.

Då en oxen hade ett laga värde av två öre silver, och en tvegill oxen således var värd det dubbla eller 4 öre silver, uppgick alltså bötesserien till 6, 12 och 24 öre (= 3 mark) silver.

Forsaringens böteschema innehåller således två ålderdomliga, för gammal nordisk kyrkorätt typiska kännetecken, nämligen tolvtalesräkningen och bötesfördubblingen, varjämte högsta boten 3 mark silver var biskopsboten vid fullt kyrkofridsbrott.

På grund av att böterna tillföll biskopsstolen (*staf*), måste runskriften innehålla ett kyrkorättsligt stadgande. Det är endast ett lagrum i Hälsingelagens kyrkobalk, enligt vilket böter skulle utgå till biskopen för första, andra resp. tredje gången, nämligen för mässfall. Då fsv *lag* kan betyda 'liggande', kan det hänföra sig till den efter mässfallet

¹ Se härom närmare *Gerhard Hafström*, Forsaringens lagbud, Hälsingerunor 1954, och Forsaristningens tolkning, Svensk Juristtidning 1957.

liggande mässan.¹ Runristningen innehåller alltså straffsatserna för den, som var satt i förbud men ändock försökt att besöka kyrkan och därför vållat mässfall.

Samtidigt med kyrkobygget invigdes den vid kyrkan belägna kyrkogården. De döda skulle inte längre begravas i den hedniska ättebacken med dess bautastenar utan i vigd jord — men ännu kallades graven för ättehage. Bestämmelserna härom i Tiohäradslagen (KkB 17) återgå till den äldsta kristna tiden.

*Nw kan liik iorthæs.
oc annæt kan up takas.
fylghis aat bathe limber oc
lither.*

*huld oc haar.
böte firi tolf öre.*

*Nw han grafua a ætæ högh
annars.*

*tha kan hin till koma
som ær frænde hins up toks.*

*gifuer them sak firi
wari tha hans wizorth.
wæriæ sik meth tolf mannom.
»at iæk ey groof
innæn nyu winnæ stæmnu»
tha æn aat ethe brister.
böte siæx öre.*

Nu kan ett lik jordas
och ett annat tages upp.
Följas åt både lem och led

hull och hår,
böte därför tolv öre.

Nu gräver någon på en annans
ättehög.

Då kommer den dit,
vilken är dens frände, som togs
upp,

och tilltalar honom därför.
Då vare det dennes rätt
att värja sig med tolv mäns ed,
att »jag grävde icke,
förrän nio vintrar förgått».

Om han brister åt eden,
böte han sex öre.

Till prästen skulle bönderna utgöra sädestionden och s. k. kvicktionde av den nyfödda boskapen. Därjämte skulle utgå tillagor för olika förrättningar såsom bröllop, kyrkotagning och begravning.

Upplandslagens kyrkobalk innehåller efter uppräknningen om prästens skyldigheter (8–13: 1) bestämmelser om förbud och bannlysning (13: 2), om själagåva och testamente (14)

¹ Något belägg för en sådan betydelse finnes dock inte i någon annan källa. Med hänsyn till att fsv *lag* även betyder ed, kan ristningen också avse olaga edgång beträffande tiondet och andra kyrkliga skatter (jfr satsen *svað lærðiR äigu*, det som de lärde tillkommer).

samt om brott under kyrklig domsmakt (15–20) och om kyrkliga frider (21 och 22). Vissa strödda bestämmelser om kyrkofrid, arv till kyrka och kloster, dråp av och på präst samt kyrkostöld återfinnas i andra balkar.

Upplandslagens kyrkobalk har utformats under den kanoniska rättens och därmed i andra hand också den stilbildande romerska rättens inflytande. Detta har skett i så hög grad, att denna kyrkobalk medeltiden igenom kunnat tillämpas icke blott inom det område den först varit avsedd för utan över hela det svenska riket. Dessa romersk- och kanoniskrättsliga inflytelser ha ytterst kommit från det universitet, som var den medeltida juridiska vetenskapens vagga, nämligen Bologna. De bolognesiska juristskolornas rykte var bekant över hela Europa. Det låg därför nära till hands för de uppländska lagstiftarna att under kodifieringsarbetets gång hålla förbindelse med Europas främsta juristuniversitet. De egentliga förbindelsemännen utsändes härifrån. Den krets av män, som stod bakom tillkomsten av det mäktiga lagverket hemma i Uppland, hade många beröringspunkter med de svenskar, vilka samtidigt nere i Bologna bedrev sina juridiska studier. Domkapitlets främste man, domprosten Andreas And, var den av de hemmavarande kyrkomännen, som ivrigast drev på lagverket — hans i rang närmaste kollega, ärkedjäknen Olaus Nicolai, hade farit till Bologna i enahanda ärende. Där fanns också hans forne studiekamrat Carolus Erlandi, kusin till lagnämndens ordförande, Tiundalands lagman Birger Persson. En son till ledamoten i nämnden riddaren Filip röde från Runby i Attundaland, kyrkoherden Benedictus Philippi i Litslena, studerade också samtidigt juridik i den kanoniska rättens högborg.¹ Sverige hade blivit en andlig europeisk provins — allmogens liv bestämdes nu inte endast av landets lag och konungens stadgor utan även av kanonisk rätt.

¹ *Ake Sällström, Bologna och Norden intill Avignonpåvedömet* (1957).

UR KONUNGABALKARNA

Närmast efter kyrkobalken följer i Svealagarna (utom DL) konungabalken, i vilken återfinnas de ålderdomliga lagbuden huru konungen skulle tagas och dömas till krona och konungadöme, samt huru han skulle rida sin eriksgata och slutligen krönas. Härefter följa de viktiga genom kunglig lagstiftning — och efter lagtingens godkännande — i landens lagar införda s. k. edsöreslagarna samt slutligen flera flockar om ledungen eller härfärderna till sjöss, vakthållningen vid kusten och ledungsskatterna.

Enligt konungabalken skulle de tre uppländska folklanden först taga konung vid Mora stenar i Lagga socken, ungefär 1 mil sydost om Uppsala, på en allmänning invid gränsen mellan Tiundaland och Attundaland. Detta innebar, att konungssämnet inför de tre folklandens menighet »togs» och sattes på Mora sten. Här förelåg alltså en typisk investiturakt. Svearna ägde ock konung vräka — jämför lagbudet *Sveær egho konong at taka ok sva vrækæ* (VgL I RB 1). Som flera norska händelser styrka, skedde avsättningen på motsatt sätt: konungen vräktes ned från stenen.

Efter tagandet följde d o m a n d e t. Först dömdes konungssämnet till konung, vilket innebar, att han gavs konungs namn. Därefter ålåg det den uppländske lagmannen att honom

*til krunu ok kununx dömis
skiliæ.*

landum rapæ.

ok riki styræ.

lagh at styrkiæ.

ok friþ haldæ.

þa ær han dömbdær

til upsælæ öþæ.

till krona och konungadöme
döma

att råda över landen

och styra riket,

att styrka lag

och hålla fred.

Då är han dömd

till Uppsala öd.

(UL Kg B1)

Själva domen bestod alltså av en delvis bevarad allittererande formel. Sedan följde utväxling av eder mellan konung och folk. — Ursprungligen var sålunda för den inhemska rättsåskådningen valet av konung ett okänt begrepp. Detta har först inkommit med det kanoniska begreppet *electio*.¹

Härefter följde *eriksgatan*. »De skola följa honom och giva honom gisslan och svärja honom ed. Och han skall lova att hålla deras lag och svärja dem fred. Från Uppsala skall man följa honom till Strängnäs. Där skola södermännen taga emot honom och med lejd och gisslan följa honom till Svintuna.» Här vid Bråviken mottogs konungen av östgötarna, som följde honom genom sitt land till mitt på skogen Holaveden, där smålänningarna mötte honom och följde honom till Junabäck, som vid Jönköping utföll i Vättern. Västgötarna skulle här möta honom med lejd och gisslan och följa honom till Ramundeboda, det nuvarande Bodarna på Tiveden nära gränsen mellan Västergötland och Närke, invid stråkvägen mellan landet sunnanskogs och nordanskogs. »Där skola närkingarna möta honom och följa honom genom sitt land till Uppbåga bro (över Arbogaån). Där skola västmännen möta honom med lejd och gisslan och följa honom till Östens bro (över Sagån, vid Nykvarn). Där skola upplänningarna möta honom och följa honom till Uppsala. Då är denne konung lagligen kommen till land och rike hos uppsvear och södermän, götar och gutar och alla smålänningar. Då har han ridit rätt eriksgata.»

Konungen skulle härefter av ärkebiskopen och lydbiskoparna vigas till kronan i Uppsala domkyrka:

Sipæn ær han skyldughær

kunungær wæræ

ok krunu bæræ.

þa aghær han upsalæ öþæ

Sedan har han full rätt

att vara konung

och bära kronan.

Då har han rätt till Uppsala öd

¹ Karl Olivecrona, *Döma till konung* (1942).

ok dulghæ drap ok danæ arff.
 þa ma han þiænistumannum
 sinum læn giwæ.
 Værþær han gopær kunungær.
 þa lati gup han længi liwæ.

och till dulgadråp och danaarv.
 Då kan han giva læn åt dem
 som tjäna honom.
 Blir han en god konung,
 då låte Gud honom länge leva.
 (UL Kg B3)

I Hälsingelagens konungabalk, 10 flocken, återfinnas ålderdomliga lagbud om konungsåren, som hade att uppbära skatten i Hälsingland (HL KgB 10). Då denne på sin färd kommit upp till Mårdbäck vid Ödmården, var han i hälsingarnas laga värn. Bönderna voro skyldiga att lämna honom och hans laga antal följesmän mat och natthärbärke under hans långa färd fram och tillbaka. På den gård, där han hade gästning, skulle bötas för honom dubbelt mera än för bonde:

Löper maþer at konungx aræ
 a þingi.
 warþer öxæ
 i huggi takin.
 æller swærþ
 or sliprum dræghit.
 spiut i skuti.
 arf aff strængi lööst.
 XL marka boot at.
 ær wagnaspiæl æller wapa.
 LXXX marka boot
 at bloþlæti
 hundræþæ marker.
 hulsar æller huwdh sar.
 i tuhundradhe marker.
 aff hug æller dööz drap
 þryhundræþæ marker.
 þænna friþ a han i sætæ sinu.

Löper någon på konungsåren
 på tinget,
 blir yxa
 gripen i hugg,
 eller är svärd
 draget ur slida,
 spjut kastat,
 pil skjuten från bågsträng,
 då är det fyrtio markers bot.
 Bli vapen eller kläder skadade,
 det är åttio markers bot.
 För blodvite
 hundra marker,
 för sår i buken eller huvudet
 tvåhundra marker,
 för hugg eller dråp
 trehundra marker.
 Denna frid har han i sitt säte.

År 1317¹ hände, att en konungens fogde på en tjänsteresa till Hälsingland blev dödad.

¹ Ds nr 2107.

Därest konungsåren själv dräpte någon med sina vapen, hade han förverkat sin egen frid. Om han eller hans följemän bröto friden mot någon, skulle envar böta lika mycket, som han ägde att taga i bot. Samma lag, som hägnade konungens män, skyddade alltså bondens frid.

Även i UL skönjas spår av dessa ålderdomliga skattefärder. Om konungens skattmän blevo slagna och dräpta, då de foro genom landet, utgick en bot på 140 mark (MB 12: 9). Samma högsta bot skulle även gäldas, om en lagman blev slagen och dräpt, då han stod och dömde om landets rätt.

Konungabalkarna lyktades med *roþarættir* — det är rättsregler om härfärd till sjöss eller ledung och dess skatteavlösning.

Ledungen utlystes av sveakonungen i samband med huvudblotet vid Gamla Uppsala under Distingen. Efter kristnandet utkallade konungen ledungen på den motsvarande kristna högtiden, nämligen Kyndelsmässotinet (enligt UL KgB 10):

*Nu biuþær kunungær
lip ok leþung utt.*

*biuþær utt rop ok reþ.
þa skal næmpnæ hamþn ok
stampn.*

styriman. ok hasætæ allæ.

Nu utbjuder konungen
lid och ledung,

han bjuder ut rodd och redd,
då skall man namnge hamn
och stam

styrman och alla roddare.

I Södermanland utbjöds ledungen på landstinget, kallat Samting (fornsvenska *samthing*), vilket ägde rum i Strängnäs första söndagen i fastan.

Sedan konungen bjudit ut ledung, skulle alla hava frid, som bodde i det hundare eller skeppslag, varifrån ledungen utgått både i mat och män. Detta betydde, att inga rättsliga tvister kunde anhängiggöras eller avdömas, förrän ledungsflottan återkommit. Alla som foro ut i ledung — vilket skedde vid lövsprickningstid — skulle också hava frid. Detta medförde, att vid våldsbrott skulle utgå dubbla böter. Detta framgår av UL MB 11: 3, i vilken lämnas följande målände beskrivning av ett till ledung utkallat skepp, så lydande:

*Kunungær biupær leþung utt.
skip liggær j læghi.
lyptingær tiældæpær
skiöldær a stampni.
wærpær þær man dræpin
fore borþe ok bryggiu sporþe.*

*liggi j twæböte
tiughum attæ.*

Konungen bjuder ut ledung,
skepp ligger i läge,
lyfting är tältad,
sköld på stammen;
blir där en man dräpt
inom skeppsbord eller på
skeppsbro,
han ligge i dubbel bot,
åttio mark.

Motsvarande stadgande finnes i VmL (MB 10: 1) utom bötesbeloppet, vilket antagligen är ett senare tillägg. I SdmL (MB 24: 10) inskränkes beskrivningen till att skeppet kommit »i laga läge». — I ÖgL (DB 14, jämförd med VB 12) utmättes i motsvarande fall ännu icke dubbel bot, utan det utgick i stället jämte den sedvanliga dråpsboten en ålderdomlig s. k. *þokkabot*. Denna utgick ursprungligen, om dråpet skett inom skeppsbord eller på skeppsbro eller under härnad (*firi borþe ælla bryggiu sporþe ælla innan hæræþe*). Pokkabotens storlek berodde av den dräptes stånd enligt följande schema:

Konungens man eller bryte	40 mark under Birger Jarl; 12 mark tidigare
Jarlens (hertigens) man eller bryte	} 9 mark
Biskopens man eller bryte	
Herres man med hird	
Lagmans bryte	
Bondens bryte	3 mark

Pokkaboten utgick alltså enligt den för det fornsvenska bötesystemet typiska tolvtalesräkningen.

Pokkaboten sammanhänge ursprungligen med den kränkta skeppsfriden. Under konung Erik Knutsson den läspe och halte blev det emellertid givet till lag, att hedersbot skulle utgå vid dråp av någon av ifrågavarande herrars män, var helst dråpet än skedde.

Så länge skeppen lågo förtöjda vid land, brukade som

fridstecken en röd sköld vara hissad i förstammen på hövdingens skepp. Så snart skeppen löpt ut förbi v å r d o c h v a k a, det vill säga vårdkasarna i havsbandet, gällde ombord den fulla r o d a r ä t t e n. Enligt denna skulle ombord finnas en särskild skeppsdomstol med styrmannen som domare. Rodarätten innehöll bestämmelser om dubbel bot och om en särskild konungsbot, vilken ursprungligen utgick för kränkning av konungens frid för det fall, att denne personligen var närvarande på ledungståget. Därjämte förekommo vissa för utrodden typiska rättsregler. Om någon med vilja kastade en annan överbord, skulle han böta 3 mark för det bord, som vette mot land, och 6 mark för det bord, som vette till havs. Därest styrmannen påseglade ett annat skepp, skulle han gälda skadan och 3 mark. Om någon tog hamnplats från en annan, skulle han böta 3 mark och gälda större skada. Därest ett skepp återvände hem, förrän tillstånd därtill lämnats till alla skeppen, var den återstående skeppsvisten förverkad till konungen och därjämte 40 mark.

Rodarätten innehöll vidare utförliga bestämmelser om vakthållningen såväl på ledungsskeppet som i land.

Om skeppshövdingen satt ut vakt för sin brygga, och denne blev funnen försumlig i vakten, skulle han böta 6 botören. Om skada skedde på skeppet utifrån sjön eller inifrån land, skulle vaktmannen böta 3 botmark och gälda skadan åter, om ej den som gjorde skadan blev tagen till fånga. Den som uteblev från vakttjänsten skulle också böta 3 mark och återgälda skadan (HL KgB 9: 1 jfr UL och SdmL Kg B 12).

Rodskarlarna lyssnade förvisso särskilt lyhört till lag-sagans uppgifter om rodarätten. Sådana funnos även insprängda i andra balkar, varvid föredragningen av följande rättsfall säkerligen mottogs med glatt bifall.

»Nu blir en man sjuk ute på ett skepp; de skola bida på medvind och vårda mannen. Nu tager sjukdomen till hos mannen; ännu skola de bida på medvind och vårda

honom. En säger honom vara död och en annan levande; ännu skola de bida på vind och vårda mannen, ända till dess alla säga honom vara död och ingen levande. De före honom sedan till en obebodd ö. De lägga honom där mellan sten och torv; bort segla de sedan. Dit komma andra, löpa upp i den obebodda ön, roa sig där och bida efter gynnsam vind; de höra, att det bullrar i jorden, och se till vad det är, få mål av mannen, och han vet att nämna stambo och skeppshövding och roddare alla; de skola då föra honom till land. Han skall själv kräva böter för sig; han skall gäldas med 140 mark» (UL MB 12: 7).

Enligt SdmL (MB 30) uppgick denna så kallade *torvogæld* till 300 mark. »Den har varit omtalad men aldrig gäldad.» Med de orden avslutade södermännens lagman sin föredragning av denna skepparhistoria.¹

Ledungsorganisationen omfattade inte bara den främst för utrikes härfärd utrustade ledungsflottan utan även det längs kusterna utbyggda vaktssystemet. Detta bestod av tre olika bevakningslinjer, nämligen byvakten, strandvakten (eller invakten) samt bötevakten (= bergvakten eller utvakten).

»Bönder och bofasta män skola utses till vakt, ej må kvinna sättas i vakt och ej löskerman.» Strandvakt skulle hållas tills solen gick upp. Då skulle den följande vaktmannen tillsägas med två mäns vittne, »och sedan gånge vakt som budkavle», dvs. efter samma regler som budkavlen skulle vidarebefordras genom skeppslaget. Byvakten bemannades av byamännen, för strandvakten ansvarade skeppslaget, och bötevakten utgjorde en hela rikets vaktlinje. Såsom laga förfall kunde endast åberopas, att den utkallade låg sjuk eller sårad eller hade en död frände i sitt hus eller var kallad av konungen, eller att elden var högre än den borde vara, eller att han följde spår efter sin boskap.

Minnen av det fornsvenska försvarets yttersta utposter

¹ Jfr *Magnús Már Lárusson*, Að gjalda torfalögur, Skúrní 1960.

utgöra ortnamn i skärgården på *böte* ute i havsbandet eller *vård* vid farlederna.¹ Genom vårdkasarna kunde ett härbud hastigt spridas längs rikets kuster. Från vårdkasar vid östra Åland kunde man sålunda på en natt varsko den uppländska kusten och Mälarbygderne.

För ledungsorganisationen hade den ovannämnda hundares- och skeppslagsindelningen särskild betydelse. Hundaret såsom ledungsdistrikt var indelat i hälfter, fjärdingar och åttingar. De sistnämnda bestodo av ett visst antal så kallade hamnor och håar, vilka omfattade en grupp byar eller gårdar. Varje sådan rote hade till uppgift att när ledungen utlysts sända en man med vapen och proviant till ledungs-skeppet. Han hade där att som roddare intaga sin plats vid ett bestämt årfäste. Detta var oftast tillverkat av en vinkelböjd tallgren med ett stamstycke, försett med en vidje- eller repögla, i vilken åran vilade. Ett sådant naturvuxet, vinkelböjt årfäste kallades på fornsvenska *har* och i nutida hälsingedialekter *hå*. Roddaren kallades därför för *hasæti*, det vill säga mannen, som sitter vid årfästet.

Liksom hundaret var även enligt Östgötalagen häradets rustningspliktiga jord lagd till *hå och hamna* (GB 16 och BB 28: 5).

Hå- och hamneindelningen är efter allt att döma av hög ålder och återgår med säkerhet till vikingatiden. Södermanlagen talar sålunda om en så kallad »fornhamna», vilken icke fick rivas upp utan medgivande av styrmannen och hela skeppslaget.

Med ledning av antalet hamnor i vissa ålderdomliga bygdelag är det möjligt att draga den slutsatsen, att deras skepp under äldre tid varit försedda med 1-4 tolfter åror.

Varje snäcka i ledungsflottan stod under befäl av en styrman, vilken också ytterst var ansvarig för att skeppslagets ledungsbönder fullgjorde sina skyldigheter. Det är sannolikt att styrmannen tillhörde någon av bygdens stormanna-

¹ I. Modéer, Böte, Namn och bygd 1941.

ätter, och att styrmansämbetet gick i arv inom denna. Detta utsäges direkt i den danska Jyllandslagen, enligt vilken en son ärvde den s. k. styreshamnan efter sin fader och en fader efter sin son samt den ene brodern efter den andre. I skeppets förstam fanns utkiken, den s. k. stambon, vilken borde vara en kvickögd och munvig man.

Några svenska runstenar ha bevarat styrmännens namn.¹ På en sten från Varpsund i Övre Grans socken i Tiundaland berättas om den med Ingvar i österväg döde Gunnlev: »Han kunde väl styra skeppet.» En sten vid Svinnegarns kyrka i Fjädrundaland bär inskriften: »Tjälve och Holmlög läto resa alla dessa stenar efter Banke, sin son, som hade ensam skepp för sig och österut styrde i Ingvars härsfärd.» Båda dessa stenar minna om den höggättade Ingvars härfärd, som slutade med en katastrof, att döma av det stora antal på denna färd stupade, vilka omtalas på runstenar. Svinnegarnsstenen är i detta sammanhang av särskilt intresse, därför att den visar, att jämte de av hundare och skeppslag utrustade skeppen kunde enskilda stormän deltaga i ledungstågen med sina egna skepp.

För personlig ledungsskyldighet fordrades uppnådd myndighetsålder, ursprungligen 15 år, varmed följde rätten att bära folkvapen. Vidare krävdes delaktighet i ett byalag, såsom bonde i by. Den fornsvenske ledungskrigaren var med andra ord den vapenföre bonden. Ofta återfunnos på skeppen bondehövdingarna och deras söner. Medeltidens ryttarfrälse hade sålunda sin motsvarighet i ledungens »vigermän», det är stridsmän.

Enligt rodarätten i Södermanland gick utfärdsskyldigheten i tur mellan hamnans ledungspliktiga bönder. Vid tvist om vem som var »äldst till färd» skulle den fara, som de övriga hamnomännen vittnade var skyldig därtill. Ägare av små andelar i byn — vilka emellertid dock medförde delaktighet i byns marker — skulle räkna ihop sina delar, var efter lotten avgjorde, vilken av dem som skulle fara ut.

¹ Jfr *Sven B. F. Jansson*, *Runinskrifter i Sverige*, s. 70 ff. (1963).

Beväpningen var likaledes bestämd i lag. Varje man skulle infinna sig på skeppet försedd med sina så kallade folkvapen, vilka enligt lagen voro den frie mannens vapen, »med vilka han kan väl fara till strid».

Swærp æller öxæ.

iærnhæt ok skiöld.

bryniu æller musu.

ok bughu mæp III. tyltum

arfwæ.

Svärd eller yxa,

järnhatt och sköld,

brynja eller harnesk,

och båge med tre tolfter pilar.

(H L RB 14: 2)

Dessa vapen ärvdes från far till son efter ålderdomliga arvsregler, som gällde för stridsarv, *vigharf*, och som sannolikt voro de regler, enligt vilka blodshämnden utövades (s. 99). Vikingatidens vapenfynd överensstämma väl med landskapslagarnas uppgifter om folkvapnen. Det är antagligt att hos oss liksom i Norge vapenutrustningen synades på särskilda vapenting, vid vilka samtliga fria och myndiga män skulle möta upp. Förvisso voro vapnen icke alltid av yppersta slag — skölden kunde i sämsta fall vara försedd med tre järnbeslag tvärs över. Men även under dessa tider moderniserades vapenutrustningen tid efter annan. Enligt Södermannalagen från början av 1300-talet skulle sålunda varje hamnas vapen utöver folkvapnen vara både *muza* och *plata*, dvs. ringbrynjuhuvu och överdragsrustning. Denna vapenutrustning har i stora mängder återfunnits i de bekanta Korsbetningsgravarna på Gotland, de dystra minnena från konung Valdemar Atterdags erövring av Visby år 1361.

Utfärdsmännen skulle också medföra den för hårtåget nödiga provianten, den s. k. *skeppsvisten*. Den bestod i allmänhet av kornmjöl samt därjämte av fläsk och smör i lagligen angivna vikter. Svearnas kost bestod sålunda till två tredjedelar av fläsk och en tredjedel av smör. Den skånske vikingens motsvarande kost skulle väga lika mycket som mjölet, varefter Skånelagen (Tillägg XIV) omtalar: »Och då vilja somliga därav kasta bort benen.» Det fram-

går härav, att Röde Orms vikingar krävde att erhålla sovlet i befri vikt, under det att de hemmavarande bönderna hävdade en annan uppfattning. Lagen har här bevarat ett forntida uttryck för den genom tiderna fortlevande motsättningen mellan soldat och rotebonde.

Därest de ledungspliktiga bönderna icke fullgjorde sina lagliga skyldigheter, voro de förfallna till en särskild bot. Denna bar det karakteristiska namnet *lepungslami*, på grund av att den skulle gäldas av dem, som förlamat den utlysta ledungen.

Ursprungligen utgick ledungslama som bot endast i de fall, att den laga ledungsskyldigheten icke rätteligen fullgjorts. I slaget vid Sparrsätra i Fjädrundaland år 1247 besegrade Birger Jarl i grund de upproriska uppländska bönderna. Dessa pålades därefter tyngande årliga pålagor, bl. a. i form av en ledungslama om 40 mark av varje ledungsdistrikt — vilka redan under 1200-talet såsom grundskatter kommo att vila på jorden.

Ledungens utlysning omfattade ursprungligen både »man och mat». Med tiden uppkom emellertid den sedvanan, att ledungsbudet avsåg maten eller skeppsvisten, vilken då inte skulle forslas till skeppen utan till konungens visthusbodas, i allmänhet belägna i husabyarna, vilka därav hava fått sitt namn. Därigenom kom ledungen, från att ha varit en militär skyldighet, att övergå till en på jorden vilande skattebörda, vilken utgjorde våra äldsta grundskatter.¹ Dessa bibehöllo långt fram i tiden såväl sina namn som i några fall även sin ursprungliga storlek. I de äldsta s. k. landskapshandlingarna från Gustav I:s tid (i Kammararkivet) förekomma följande ledungsskatter, nämligen ledungslama, skipesta- (eller matu-)penningar samt skipesta- (eller matu-)korn, -fläsk och -smör, motsvarande den ur-

¹ Se närmare *Gerhard Hafström*, *Ledung och marklandsindelning*, s. 145 ff. (1949), och *Folke Douring*, *De stående skatterna på jord 1400-1600*, s. 17 ff. (1951).

sprungliga »maten». Dessa skatter ingingo sedermera i jordeboksräntan och utgingo i denna form såsom grundskatter ända till dessas slutliga avskrivning i början av innevarande sekel.

Enligt samma inbördes förhållande som i Uppland utgick skeppsvisten och ledungslaman både på Åland och i Viken. Med ledning av ledungsskatternas sammansättning är det sålunda möjligt fastställa, att vid vikingatidens slut såväl Åland som Viken tillhörde sveaväldet.¹

Svearnas forna värnskatter uppvisa alltså en motsvarighet till de senare värnskatterna. När skeppsvisten inte behövdes för sitt ursprungliga militära ändamål, användes den av konungen för andra uppgifter. Så småningom upphörde även namnet, och den gamla krigsskatten försvann genom att sammanslås med den utgående huvudskatten. När den sålunda icke längre användes för militära ändamål, måste för sådana behov nya skatter påläggas. Våra dagars skattesystem — med dess numera osynliga värnskatter från beredskapsåren — är sålunda endast den sista länken i den kedja, vars äldsta länkar uthamrats och formats av svenska konungar och jarlar som ett styrkebälte för riket och en tvångströja för menige man.

Kristendomen var emellertid oförenlig med ledungsorganisationens krigiska syften och utgjorde fröet till dess undergång. Sålunda förklarade sig gutarna icke vara skyldiga att delta i annan härfärd än mot hedniska länder. En av de viktigaste uppgifterna för ledungstågen till dessa länder hade varit att skaffa den nödvändiga arbetskraft, som behövdes för gårdsbruk och nyodlingar, nämligen trälarna. Som en följd av kristnandet avskaffades träldomen successivt, och därmed försvann ett av ledungstågens huvudsyften. Genom att de årliga ledungsfärderna upphörde, blev skeppens underhåll alltmera bristfälligt. Och vad värre var — ledungsflottans skeppstyper blevo allt mindre tidsenliga och kunde i strid icke mäta sig med hanseaternas högbordade koggar.

¹ *Gerhard Hafström, Skeppsvist och ledungslama* (1961).

När så genom ryttafrälsets införande på Alsnö möte år 1280 en ny organisation grundlagts för rikets krigsmakt, upphörde örlogsledungen att utgöra grundvalen för riksförsvaret. Genom ledungsskatterna kvarlevde emellertid ledungen ända in i vårt sekel inom beskattningen. Genom härad, skeppslag och socknar fortleva alltså i de svenska bygderna samma indelningsenheter, vilka en gång utgjorde grundstenarna i den fornsvenska ledungens indelningsverk.

Även hamneindelingen fortlevde långt fram i tiden — i en trakt, Östervåla, ännu i våra dagar. I vissa häradar (=gamla hundaren) i Mälardalskapen funnos hamnor kvar såsom skattedistrikt ända fram till Gustav I:s omgestaltande skatteförordningar. I hamnorna uppburos då fortfarande de gamla ledungsskatterna, i vissa fall med samma kvantiteter som enligt landskapslagarna. När de stora skogsallmänningarna utskiftades i Östervåla, skedde detta på de olika hamnorna. Ty liksom havets byten och härligheter fördelades på dem, som buro ledungens tunga, nämligen hamnorna och deras bönder, så utskiftades också skogssamfälligheterna mellan hamnelagen, vilka därigenom kvarlevde som skogsskifteslag. När vid andra världskrigets utbrott myndigheterna påbjödo viss skogsavverkning, fullgjorde bönderna i Östervåla sina skyldigheter genom att låta avverkningen ske allenast på de oskiftade hamneskogarna. Hamnorna hava sålunda vid örlog ännu i vår tid fullgjort en del av bygdens tunga.

I konungabalkarna är inarbetad edsöreslagstiftningen, vilken var begynnelsen till en rikslagstiftning. Namnet förklaras av att konungen och stormännen med ed förpliktat sig att upprätthålla ifrågavarande rättsregler. I anslutning till tidigare traditioner utfärdade sålunda Birger Jarl en i landskapslagarna bevarad edsöresstadga, som förnyades och utvidgades av sonen Magnus Ladulås. Enligt svealagarna skulle vid trontillträdet edsöreslagarna med ed bekräftas av konungen. Det var i främsta rummet en fridslagstiftning, som särskilt strängt straffade brott mot

hemfrid, kvinnofrid, kyrkofrid och tingsfrid, samt därjämte olaga hämnd. Edsöreslagstiftningen var ett led i konungamaktens och kyrkans gemensamma strävan att bekämpa blodshämnden och över huvud taget vålds- och ofridsandan i riket. »Dessa mål, som vi nu hava räknat upp, de äro brott mot konungens edsöre, som han har svurit och alla de främsta herrarna i Sverige. Var och en som bryter där emot, huru många de sedan äro i följe, har förverkat allt det han äger ovan jord och rätten att bo i landet (= landskapet), och han skall dömas biltog över hela riket och aldrig förr komma i fred, än den man beder för honom, som han har brutit emot.» Han skulle då utgiva en konungsbott på 40 mark samt därjämte förlika sig med häradet (hundaret) och målsäganden.

Vid alla edsöresmål skulle härads- eller hundareshövdingen pröva vad som var sant. »Då denna nämnd skall utses, då skola de båda vara tillstädes och säga ja därtill, den som åtalar och den som åtalas, och sådana män utses i nämnden, vilka de båda säga ja till. Den som de tolv värja med sin ed, han är värjd; den som de tolv fälla, han är fälld» (UL Kg B 9). Med »de tolv» menades den av tolv män bestående hundareshövdingen, resp. häradsnämnden. Edsöreslagstiftningen innebar genombrottet för nämndens användning vid tingen i grova brottmål.

Upplandslagens konungabalk bär många spår av den nya tidens anda.¹ I denna balk står sålunda för första gången i svensk lagtext att läsa om en konungs rätt och plikt. Han skall »landom råda och rike styra, lag styrka och frid hålla». Detta uttalande är sannolikt hämtat från augustinsk statslära. Det påminner om konungaspegeln från 1260-talet för den franske konungen Ludvig den fromme: »Konungens ämbete är särskilt att styra och regera Guds folk med billighet och rättvisa och beflita sig om att de må ha frid och endräkt.»

¹ Se närmare K. B. Westman, *Kristna drag i svensk rättsutveckling*. Svenska Dagbladet 22.4 1945.

UR GIFTERMÅLSBALKARNA

»Nu rider en man till en gård för att bedja om hustru åt sig. Då skall bonden svara å sin dotters vägnar.» Med dessa ord börjar den ålderdomliga Dalalagens giftermålsbalk (GB). I det fornsvenska ättesamhället skulle emellertid alla avtal eller rättshandlingar, vilka berörde ätterna, stadfästas av dessas företrädare, de s. k. fastarna, vilket skedde på fästningsstämman (*fæstninga stæmpna*). »Envar som fäster hustru, skall fästa henne med åtta fastar, fyra på kvinnans sida och fyra på mannens, då hon är kommen till mogen ålder och själv är tillstädes» (HL ÄB 1: 1; jfr UL ÄB 1: 1). Vid fästningsstämman utväxlades fästningsgåvorna och andra skänker mellan fästfolket och de närmaste fränderna.

Inom ett år skulle bröllopet äga rum, då giftomannen skulle giva fästmön åt mannen. »Nu lagar någon till bröllop i bröllopstid; då kallar han samman brudfrämman och sina brudsvänner och sänder dem att möta den kvinna, som är hans fästmö. Nu vägras honom hans fästmö. Nu rider han för andra gången och beder om sin fästmö, och hon vägras honom liksom förut. Då sänder han för tredje gången efter henne, och hon vägras honom liksom förut. Då böte kvinnans giftoman 3 mark köpgilla, som skola treskiftas, och 3 mark karlgilla skall bonden hava för sin bröllopskostnad. Änka äger själv råda över sitt gifte. Nu har hans fästmö vägrats honom i tre bröllopstider under ett år; då samle han sin frändeflock och tage sin fästmö. Och den kvinnan skall sägas vara lagligen tagen och icke med rån tagen. Den som rövar henne från honom sedan böte 40 mark» (UL ÄB 2).

Härefter följde giftermålet, vilket har sitt namn av det

tal, giftarmal, vilket kvinnans närmaste frände, giftomannen, skulle hålla. Han skulle därigenom giva hustrun till mannen (HL, jfr UL AB 3):

*Till hefers ok till hustru.
ok till siæng halfwæ
till lasæ ok lyklæ.
ok till laghæ þripungæ.
ok til alz þæs han a
æller han afwlæ fa i lözörum
[utæn gull ok hemæ hion.]
til allan þæn ræt
war lagh æru.
ok þæn hælghæ eriker konunger
gaff
i namþn fapurs ok sons ok þæs
hælghæ andæ.*

Till heder och till hustru
och till halv säng,
till lås och nycklar
och till laga treding
och till allt det han äger
eller förvärva kan i lösöre,
[utom guld och hemmahjon,]
till all den rätt,
som är vår lag
och helge konung Erik gav
i Faderns, Sonens och den He-
lige Andes namn.

Till bröllopet skulle enligt ÖgL (GB 8: 1) brudgummen bjuda alla fränder inom tredje led. »Vill han ej bjuda en av dem, böte 3 mark eller styrke med 12-mannaed, att han ej visste, att han var honom så närskyld.» När bruden skulle avhämtas, skulle enligt ÖgL brudgummens följä med lejd rida till brudens gård och bedja hennes giftoman om lejd; »bonden skall giva dem lejd, taga deras vapen och lägga deras sadlar under lås, dem skall bonden hava i förvar och sedan utlämna».

Efter högtidsmåltiden i giftomannens hem skedde brudfärden (*brupfærd*, *bruplöp* = brudlopp, därav bröllop) till brudgummens hem, varom Dalalagen (GB 2) lämnar följande ålderdomliga skildring:

*Nw ær bryllöp bruggit
man repir brudfærd sinæ.*

*þæt ær förste brudgumi.
annur brud.
þriþi brudsæta.
fiærþ repuman.*

Nu är bröllopsöl bryggt,
och mannen tillreder sin brud-
färd.

Den förste är brudgummen,
den andra är bruden,
den tredje brudfrämman,
den fjärde redomannen,

*fæmte sætte oc siwnde brud-
kalla.*

*þæssum æru hælgh hion.
hwar þem misfyrmir
i þæssum wægh
i sarum ælla bardaghum ella i
drapi*

*wari boot halfw höghri.
þe sum gen kunu riþa
skulu hænne heem warþa
firi allum misfallum.
þær til hon
a blöio oc bolstir combir.
þa ær brud i bondans sins
wardnapi.*

Dræps kuna i hælghum sætum.

*bötis attir meþ LXXX mar-
kum.
sun ufödir i XL markum.
dottir uföda meþ LXXX mar-
kum.*

*þæssi boot þræskiptis.
taki een lut kunungir
annan malsæghande.
þriþia allimen.*

den femte, den sjätte och den
sjunde äro brudsven-
nerna.

Dessa äro alla lysta i frid.
Om någon missfirmar dem
under denna färd
genom sår eller strid eller dråp,

vare böterna dubbelt så höga.
De som rida bruden till mötes,
skola vårda henne ända hem
för all skada
till dess hon kommer
på bolster och lakan.
då har bruden kommit i sin
mans vård.

Blir bruden dräpt i fridlyst
säte,

då skall för henne gäldas i bö-
ter 80 marker,
för ofödd son 40 marker,
för ofödd dotter 80 marker.

Dessa böter skola treskiftas:
en lott tager konungen,
en annan målsäganden,
den tredje alla män.

Något kristligt tänkesätt präglar inte detta lagrum. Där talas varken om kyrka, präst eller vigsel, men däremot om *hælghum sætum*, det heliga sätet, brudsätet, brudens fridlysta plats under den högtidliga akt — giftermålet — då hon av giftomannen överlämnades till brudgummen. De förhöjda böterna för ofödd son och ofödd dotter äro icke förenliga med kristen hänsyn och dess jämlikhetsprinciper men med urgamla germanska föreställningar, att kvinna

i fruktbar ålder hade ett högre värde än den, som inte längre kunde föda barn (Lizzie Carlsson).

Det västgötska »giftarmal» bibehöll sig mera ålderdomligt än det uppländska. »*Sua ær firi gipt at skiliæ*. Så snart de båda komma samman på en bolster och under ett lakan (*a en bulstær ok vnpir ena bleo*), då äger hon tredjedel i boet och i morgongåva 3 mark av hans lott» (VgL I GB 9 och VgL II GB 16).

Detta »giftarmal» åsyftar det fornsvenska giftermålets avslutande akt, den s. k. s ä n g l e d n i n g e n,¹ varvid bruden i de vid bröllopfesten närvarande frändernas åsyn ledades till den äkta sängen och lades på dess bolster, varefter ett täcke slogs över brudparet. Från denna tidpunkt räknades flera av äktenskapets rättsverkningar. Det återstod härefter endast överlämnandet av m o r g o n g å v a n, (*morgongæf*), vilket skedde påföljande morgon.

Bolster och *blea* voro sålunda föremål, vilka vid äktenskapets ingående hade en särskild betydelse. Denna fortlevde under hela äktenskapets bestånd — det var först genom deras kränkning som det egentliga äktenskapsbrottet skedde. Enligt VgL I MB 11 skulle, om mannen dräpte en annan man i sängen hos sin hustru, han taga *bulstær oc bleiur*, föra dem till tinget, låta se blod och banesår och föra talan mot den döde (s. k. dödmansprocess). Ännu enligt UL ÄB 6 skulle den äkte mannen fjättra samman de brottsliga — den döde och den levande eller båda döda — och så föra dem till tinget. Den otrogna hustrun skulle »gå från bo och boslott» i sina vardagskläder (VgL I GB 5: 1).

I Uppvidinge härads dombok för 1614 omtalas, att en kvinna »utfäste efter en gammal lag och sedvana, för hon hade gått å bolster och blye i andra kone säng, penningar 40 mark».²

¹ Se närmare *Lizzie Carlsson*, Jag giver dig min dotter (1965).

² *G. C. Hyllén-Cavallius*, Wärend och wirdarne II, s. 301 (1922). Ett liknande fall finns i Konga härads dombok 1614 (f. 3) Göta hovrätts arkiv.

Det var först under den medeltida kyrkans maktperiod, på det fjärde kyrkomötet under påven Innocentius III i Laterankyrkan i Rom år 1215, som lysning ovillkorligen bestämdes. Som följd härav påbjöd påven i ett brev av den 5 april 1216, att lysning skulle iakttagas även i Sverige, varefter i kyrkobalkarna lagfästades lysning under 3 söndagar i kyrkodörren. Redan i ÖgL GB 6 omtalas vigsel, men den blev icke obligatorisk förrän i 1734 års lag, varifrån äktenskapets rättsverkningar därefter räknades.

I den fornsvenska rätten var ännu inte för mannen eller hustrun i det samfällda boet utbildad någon giftorätt, utan denna motsvarades av vad envar av de två makarna medfört i boet. Mannen förde in sitt s. k. *urgæf*, vilket ur föräldraboet givits honom vid giftermålet. I stället medförde hustrun sin hemföljd (*hemfylghþ*), det som följde med henne till det nya hemmet. Hemföljden utlovades på fästningsstämman, och nämndes i giftomannens tal (*giftar mal*) före brudloppet (*bruplöþ*) till det nya hemmet. Kvinnans hemföljd bestod, jämte ett bolster, av jord och trälar samt av guld och silver. All jord som hustrun ärvde under äktenskapet tillföll hennes hemföljd. Om mannen dog först, uttog hustrun hemföljden ur oskiftat bo. Dog åter hustrun först, ärvdes hemföljden av hennes bröstarvingar, eller återgick till hennes släkt, om hon varit barnlös (ÖgL GB 1, 15, 7 och 16).

Jorden skulle utlämnas lika mycket värd, som då den infördes (*iamfulla til ha ok hamnu*; jfr s. 16 ovan). Vidare finnes följande viktiga bestämmelse: »Hus och allt *bo fæ*», dvs. boskap och allt bohag, »det följer allt hemgiften åt; där är bonden gäst till gårds och ej husbonde» (ÖgL GB 16 och 22).

Detta lagställe kastar också ljus över den till synes dunkla frågan, varför någon giftorätt inte fanns i den forna rätten. Med husbondens odaljord — bolet — liksom med den av husfrun i boet som hemgift införda jorden, hörde oskiljaktigt samman det s. k. boet. »Bol och bo» var en enhet — i

boet ingick främst bofä (den stora boskapen: hovfä och hornfä) samt gårdsredskapen (på fornnorska *būgogn*). Vidare skiljer lagen uttryckligen mellan detta till jorden hörande bohag och lösörena. De sistnämnda måste ursprungligen ha haft en ringa såväl rättslig som ekonomisk betydelse. Men under 1200-talets senare hälft — måhända förmedlat genom stadsrätten — uppkommer i stället skillnaden mellan fast gods och lösören. Det var de senare, som först inräknades i giftorätten, i vilken enligt landskapslagarna mannen hade dubbel del mot hustrun, vilket framgår av svealagarnas *gifter mal*.

Den yngre landskapsrättens nämnda regler om giftorätt upptogs i de två landslagarna med tillägg att köpejorden även inräknades. »Allt det som bonden och husfrun köpa samman, både i jord och i lösören, medan de i hjonalag äro, därav haver husfrun en treding och mannen två» säger Magnus Erikssons landslag (GB 19) från mitten av 1300-talet. Och den hundra år yngre Kristoffers landslag (GB 5: 1) framhåller: »I vår lag giftes ej bonde i sin hustrus odaljord eller hus eller odalvattenverk och ej hon i hans, utan i alla andra lösören.»

Hustruns giftorätt kunde alltså nu omfatta både boskap och bohag samt köpejord men alltjämt icke mannens ärvda odaljord — och hans giftorätt var den dubbla mot hennes.

Dubbel giftorättsandel för husbonde gällde dock endast enligt landsrätt men icke i stadsrätten. Redan i den för Stockholm gällande Bjärköarätten från senare hälften av 1200-talet återfinnes sålunda hälftendelningen vid giftorätt liksom vid bröstarv. 24 kap. lyder: »Det är ock stadens rätt: Om en man gifter sig till en kvinnas egendom, gifter han sig till full hälft. Så gifter sig ock kvinna till en mans bo.» Genom att BjR med säkerhet infördes i Lödöse samt i en sörmländsk och en östgötsk stad — sannolikt också i andra — spreds dess regler om likadelning till rikets städer. Denna likadelningsprincips ursprung är sannolikt att söka inom hanseatisk stadsrätt. MESTL har enahanda bestämmelser:

hustru giftes till halva boet »vad helst det är, gård eller andra äodelar», belägna i staden (GB 5, 9: 5 och 12).

I det fornsvenska äktenskapet utövade mannen husbondeväldet och hustrun husfrudömet, kännetecknat av nycklarna, vilka hon bar vid sitt bälte. Mannen hade rätt till *husaga* även gentemot hustrun. »Slår bonde sin hustru i ölbänk, böte till henne 3 mark. Slår han henne i kyrkan, böte till henne 3 mark. Hon lägge dem åter till boet; tage dem ut, om vare sig håg eller död skiljer dem åt» (VgL I SB 4). Även enligt ÖgL VB 10 var en vidsträckt husaga tillåten: »Nu agar han henne, och hon får ej fulla sår eller öppet sår eller lyte; då skall han ej böta.» Det var först under högmedeltiden i Kristoffers allmänna landslag, som den paulinska uppfattningen om mannen som hustruns huvud infördes i svensk rätt (Såramål med vilja kap. 19).¹ Samtidigt inskränktes mannens rätt till att endast skäligt få aga hustrun.

¹ *Gerhard Hafström*, Pauli syn på kvinnan i äktenskapet och kyrkan, Ny kyrklig tidskrift 1958.

UR ÄRV DABALKARNA

Våra nordiska förfäder levde före kristnandet i ett ättesamhälle. Varje fri man och kvinna och barn måste tillhöra en ätt. Det var på den tiden ätten och icke den enskilda människan, som var rättssubjekt, som var bärare av rättigheter och förpliktelser. Utanför ätten åtnjöt därför den enskilde intet rättsskydd. Ättlös var rättslös.

En ätt tillhörde man genom födelsen. Men en stor grupp människor stod utanför ättegemenskapen och voro därför också rättslösa, nämligen trälarna, de ofria. Även barn till fri och ofri — väl i allmänhet till en friboren man och en trälkvinna — voro ofria och alltså ättlösa. Det fanns emellertid en möjlighet, att dessa kunde införas i faderns ätt. Detta skedde genom den s. k. *ättledning*. Den kan sägas ha inneburit ett rättsligt godkännande av faktisk skyldskap. Dess ålderdomliga former äro bevarade i den norska medeltidsrätten, i Frosta- och Gulatingslagarna, i sina äldsta delar upptecknade redan på 1000-talet.¹

Om fadern utom den ofrie sonen hade äktfödda barn och en av dessa söner var myndig, gällde dennes samtycke för såväl hans underåriga syskon som de ofödda. Ättledningen skedde vid ett ölgille — en motsvarighet till andra familjefester med kultisk innebörd, exempelvis bröllopsmåltiden och gravölet.

Till gillet skulle bryggas minst 2 tunnor öl. Vidare skulle slaktas en treårig ox. Av huden från dess högra framfot skulle göras en sko, och denna skulle sättas intill ölkaret.

¹ Mathilde Wergeland, *Ættleiðing*, Tidsskrift for Retsvidenskab 1890, s. 257.

Den som ättledde den unge samt den myndige sonen skulle först stiga i skon, därefter den ättledde, därpå den som gav honom arv, sedan den som tillerkände honom odalrätt till jorden och slutligen de övriga fränderna. Den ättledde skulle sålunda bokstavligen gå i sin faders fotspår. Alla fränderna skulle närvara vid den högtidliga akten och det samtidiga gästabudet.

Ättledaren skulle därvid högtidligt utsäga följande formel (GuL 2 kap. 58; jfr Frost. L IX: 1):

*Ec leiði þenna mann
til fiar þess er ec gef hanom.
oc til giallz oc til giavar.
oc til sess oc til sætes.
oc til bota oc til bauga.
oc til allz rettar
sva sem möðer hans
væri mundi keypt*

— »Jag leder denne man
till det gods som jag gav honom
till gäld och till gåva,
till sess och till säte,
till böter och till baugar,
och till all den rätt
som om hans moder
blivit gift med giftogåva.»

Denna formel har en nära släktskap med den ovannämnda, som giftomannen utsade, då kvinnan bortgavs till den nya ätten.

Ättledning omtalas även i den äldsta svenska landskapslagen, nämligen Äldre Västgötalagen från början av 1200-talet. Enligt denna lag skulle ättledningen ske på tinget. Någon närmare beskrivning innehåller dock icke lagen — man får det intrycket, att ättledningen är på avskrivning. Detta sammanhänger med den kyrkliga uppfattningen, som under århundradet efter kristnandet vuxit sig allt starkare. Kyrkan förmenade ju, att de oäkta barnen kunde erhålla äkta börd allenast genom legitimation, det vill säga genom föräldrarnas äktenskap. Genom att träldomen höll på att avskaffas, förelåg också ett allt mindre behov av ättledning av ofria.

Vilket var då förhållandet mellan den ättledde och ättledarens släkt? Härutinnan föreligger ett intressant vittnes-

börd från ett norskt rättsfall från år 1318. Omständigheterna voro följande:¹

Den norske konungen Magnus Lagaböte hade i den nya norska rikslagen av år 1274 givit nya regler om ättledningen. Påbudet om ölgillet hade borttagits, och i stället skulle ättledningen försiggå utanför kyrkodörren och stadfästas med ed på bibeln. Men samtycket från en frände gällde allenast beträffande sådant arv, som eljest skulle ha tillfallit den fränden.

Det var efter lagboken oklart, om en ättledd skulle ärva även ättledarens föräldrar. Spörsmålet avsåg också, om ättledningen bara gällde för dem, vilka varit personligen närvarande vid ättledningen, eller om den gällde för hela ätten. Detta spörsmål förelades konung Håkan V Magnusson år 1318 på ett möte i Tunsbergs hus. Ärendet gällde arvet efter en fru Ragnhild. Klagande voro barnen efter hennes son magister Herjulv, vilken hade varit skolmästare på katedralskolan i Oslo. Herjulv var icke gift, men han hade barn, vilka han hade ättlett. Motparten gjorde nu gällande, att barnen därmed icke blivit ättledda till arv efter sin farmor. De närvarande lagmännen tolkade lagen på olika sätt. Konungen inhämtade då råd av de gode män, vilka hade varit med när den nya lagboken utarbetades. Han fällde därefter det avgörandet, att en ättledd skulle ärva hela sin faders ätt. Den ättledde skulle tillhöra hela sin farsätt och sålunda icke vara endast en sär-frände till ättledaren.

Detta domslut överensstämde emellertid icke med den romerska rätten.

Den för ättesamhället typiska storfamiljen höll redan under landskapslagarnas tid på att försvinna. Dess bogemenskap kunde nämligen upplösas, om detta krävdes av någon av arvingarna, varvid jorden också skiftades. Detta framgår av ett ålderdomligt lagrum, UL ÄB 11: 2, så lydande:

¹ *Knut Robberstad, Arv og odel til adoptivbarn, i Fram daa, Frændar, band 4. Oslo 1957.*

Nu dör bonde.
liwær barn æptir.
kombær ærfwingi til pinx
ok liup beþes.

»Jæk hawær faþur min ærft.
ok wil iæk lott min witæ.
skiæræ ok skiptæ.
fæþærni minu raþæ.»

þa swarær broþær hans.
»Wij attum faþur giömin. ok
gopæn.
þæn bapi konni afflæ ok
giömä.

þæt ær okart rap.
at wi bapir afflum.
ok bapir giömum.
þy at samæn ær bröþræ bo
bæzst.»

»Ne» sighær hin.
»iæk will skiæræ. ok skiptæ.
lot min witæ.
ok fæþærni minu raþæ.»
giffs þa hanum wizorþ.
til rættæ laghæ skipt.

Om storfamiljen och dess upplösning påminner också följande ålderdomliga bestämmelse i HL ÄB 12 (jfr UL ÄB 12):

þær skils siængær alder
sum syskin æru
flæræ æn eet.
þær komber broþer at arfwi
broþer sinum.
ærfwi ok aldrigh
kuller. kul.
för æn annar
ær alder döþer.

Nu dör bonde,
och barn lever efter honom;
arvinge kommer till tings
och äskar ljud:

»Jag har ärvt min fader
och jag vill veta min lott,
skära och skifta
och råda över mitt fädernearv.»

Då svarar hans broder:
»Vi hade en fader, sparsam och
god,
som både kunde förvärva och
vårda.

Det är det bästa för oss,
att vi båda förvärva
och båda vårda,
ty odelat är bröders bo bäst.»

»Nej», säger den andre,
»jag vill skära och skifta,
veta min lott
och råda över mitt fädernearv.»

Då får han vitsord
till rätt laga skifte.

Där skiljes mellan barn av
olika kullar,
när syskonen äro
flera än ett.
Där kommer broder till arv
efter sin broder.
Ärva skall aldrig
kull annan kull,
förrän denna
är helt utdöd,

<i>ok aldri siængær alder annær.</i>	och aldrig en kulls avkomma
	en annans
<i>för æn annan</i>	förrän denna
<i>ær alder döper.</i>	är helt utdöd.

När någon dog, som var delägare i en storfamiljs gemensamma bo, togo de andra delägarna gemensamt den kvotdel, som han ägde i boet. Först om *siængær alder* var upplöst, kom alltså bror till arv efter bror före fjärmare släktingar.

Enligt de äldsta svenska rättskällorna hade syster icke någon arvsrätt, om det fanns en broder. Härom säges i ÖgL ÄB 2, vilken flock har till överskrift »Då syster ej fick ärva med broder», följande:

»Nu säger syster, att hennes broder har tagit arv under den nya lagen, och därför har hon rätt att taga sin lott av arvet.» Om brodern däremot bott på gården i många år, själv innehaft den och fått laga hävd därpå, då hade han rätt att styrka med frändeed, att han hade fått laga hävd under den gamla lagen, då syster ej fick ärva med bröder.

Enligt den nya lagen hade dock kvinnans arvsrätt vid jämnarv ännu icke erkänts i fjärmare led. Emellertid skulle, då arvet går längre bort, den taga arv som »i frändskap är främst och i släkt är närmast». Men därefter säges om jämnarv: »Då två äro jämna i arv och jämnskylda i ätt, då går alltid hatt till och huva ifrån (*þa gangær æ hattær til ok huua fran*)» (ÖgL ÄB 3: 1).

Denna regel gällde också vid släktskap på kvinnosidan: »Och i alla arv tager den emot, som räknar släkt på mansidan, och kvinnosidan går ifrån, om de båda äro lika närskylda och båda av mankön.»

Enligt en uppgift i Erikskrönikan, som icke är anledning att betvivla, skulle den nya lagen ha tillkommit under Birger Jarls tid.

*Tha gaff Birge jerl the lagh,
ther sidhan haffua standit marghan dagh,*

*at syster matte erfua mz broder
tridiwng h bade epter fader ok moder.*

Det är antagligt, att denna delningsnorm hämtats från den samtida danska rätten. Den något årtionde tidigare stadfästade Jyllandslagen stadgar nämligen: *Man takær e haluæ meræ æn kunæ i allæ arf* (1: 5).

Vid arvskiftet skulle, om i arvsmassan ingick jord i flera byar, fäderne- och mödernefränderna tillskifta varje arvinge dennes lott, så rättvist de kunde. Mödernefränderna skulle skära till lotten, fädernefränderna hålla i en mantelflik, och mödernefränderna taga upp den däri lagda lotten.

Sedan syster erhållit arvsrätt jämte broder, skulle hon i första hand tillskiftas utjordar, och endast i det fall att det fanns flera odalbyar än bröder, ägde syster taga lott i odalby. Därest jorden var belägen i en by, skulle den yngsta av syskonen taga sin lott längst i söder och sedan envar efter ålder, och den äldsta alltså längst därifrån.

Vid arvskiftet värderades jorden efter det så kallade *silvertalet*. Detta innebar en kapitalvärdering i mark lödigt silver och i markens underavdelningar öre och örtug samt — efter det myntade silvrets tillkomst — även i penningar (1 mark = 8 öre = 24 örtugar = 192 penningar). Under hela medeltiden gällde som laglig norm, att kapitalvärdet var 24 gånger högre än den för jorden beräknade eller verkliga avraden. Ett jordstykke, för vilket avraden uppgick till en örtug och därför kallades ett örtugland, värderades alltså efter silvertalet till 24 örtugar, dvs. 1 mark silver.

Dubbel arvslott för broder gällde dock icke enligt stadsrätten. I BjR, kap. 25, återfinnes hälftendelningen vid bröst-arv liksom i giftorätt: »Och dotter ärver lika mycket som son.» ME StL hade enahanda bestämmelser: »Ärve så son som dotter, och så dotter som son» (ÄB 1).

Det fanns två andra undantag från landslagens bestämmelser om den dubbla gifto- och arvsrätten. Dels förelåg

likadelning enligt prästeståndets privilegier.¹ Dels hade i Varend i Tiohärads lagsaga i södra Småland hustrun lika stor giftorätt som mannen och syster lika stor arvsrätt som broder. Redan i ett arvsavtal från år 1350 mellan Erengisle Petersson Bonde i Kedjenäs i Varend och hans hustru samt barn överenskom, att makarnas enda dotter i fäderne- och modernearv skulle erhålla lika stor lott, som envar av de tre sönerna, i deras jordagods i Varend och andra delar av dåvarande Sydsverige.² — I de värendska domböckerna, bevarade alltifrån början av 1600-talet, talas ofta om denna sedvana såsom »urminnes». Den gällde åtminstone även i ett av de övriga fem häraderna utanför Varend i Tiohärads lagsaga, nämligen Sunnerbo. Vid lagmanstinget i Växjö 1622 uppgavs sålunda, »att i dätt heradet gammal sädwänjo warit haffuer, att systemen erffuer lijke emot broderenn.» I de övriga häraderna i lagsagan utanför Varend tillämpades på 1600-talet i allmänhet landslagens bestämmelser, men många exempel på likadelning förekommo.

Inom forskningen ha flera olika teorier framlagts för att förklara denna likadelning i giftorätt och arv, såsom en hänvisning till Bländasägnen eller antagandet av en herulinvandring eller hypotesen av en obruten naturlig rättsutveckling, vilken i riket i övrigt skulle ha avbrutits av Birger Jarls såsom reaktionär uppfattade lagstiftning.

Det finns måhända en annan möjlighet att förklara den ifrågavarande värendska sedvanerätten.³ I Skånelagen var nämligen den halva giftorätten lagfästad. Vid bondens död skulle sålunda hus och lösören och köpejord skiftas med hälften till bondens hustru och hälften till bondens arvingar.

¹ Se härom *Bengt Rydélius*, Prästeståndets lika gift- och arvsrätt, Rättshistoriska studier (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning, ser. II, band 2) 1957.

² *Gottfrid Carlsson*, art. Bonde i Svenskt biografiskt lexikon, band 5, s. 311 (1925).

³ Se närmare *Gerhard Hafström*, Hatt och huva, Svensk Juristtidning 1958, samt *dens.*, Tiohäradslagen och Värendsätten, Kronobergsboken (1965).

Om barnen voro döda men barnbarnen levde gällde istadarätt, varvid SkL (Om arv, kap. 33) föreskrev:

»Är i en gren ett barnbarn och i en annan flera, då tage det ena lika mycket efter farfader eller mormoder som alla de andra, så att om en broder hade en dotter och en syster hade tre söner eller flera, då tager den ena dottern lika mycket som alla dessa söner.» — Lagen måste alltså förut-sätta att föräldrarna, genom vilka arvet leddes vidare, hade lika arvsrätt, vare sig de voro bror eller syster. Det är möj-ligt, att denna rättsregel antyder, att vid istadarättens in-förande broders och systers arvslott varit lika stor, men att likadelningen sedermera utträngts av den i det övriga Dan-mark förhärskande dubbla arvslotten för broder.

Härför talar även det skälet, att det överallt eljest synes råda överensstämmelse mellan giftorätts- och syskonarvsde-larnas inbördes storlek.

I Varend har emellertid den övriga danska rättens regler beträffande arvsdelningen icke utträngt den gamla sedvanan om likadelning.¹

Vid behandlingen av motionerna om lika arvs- och giftorätt på riksdagarna 1840-41 och 1844-45 framhöllo de vä-rendska riksdagsmännen, att det icke var så stor skillnad i ekonomiskt avseende mellan kvinnorna i Varend och i riket i övrigt. Kvinnorna erhöilo nämligen icke någon morgon-gåva i Varend i motsats till i rikets övriga landsbygd, varför de i stället tillerkänts högre giftorättsandel. Detta stämmer med förhållandena enligt Skånelagen, vilken icke heller om-nämner morgongåvan och enligt vilken kvinnans giftorätt ju också var lika stor som mannens. Ett tredje exempel fin-nes i Västgötalagarna, Giftermålsbalken 4: »Varhelst mor-gongåva gives, då är tredingsskifte i deras bo — — — Får en frigiven en hemmafödd trälkvinna, gives ej vängåva eller morgongåva, då gifter hon sig till h ä l f t e n i b o.»

Det är möjligt, att i Varend liksom i Skåne morgongåva

¹ Jfr härom senast *Martin P:n Nilsson*, Efterskrift till Skånes språk-liga försvenskning, Historisk tidskrift 1959, s. 47 ff.

ursprungligen givits men sedermera kommit att omfattas av det yngre begreppet giftorätt, under det att i riket i övrigt morgongåvan alltjämt fortlevat. På grund härav har hustruns giftorättsandel minskats till endast hälften mot mannens.

Morgongåvan var en av de många gåvor, vilka utväxlades mellan parterna eller deras ätter. Enligt fornsvensk rätt skulle det vara likhet mellan gåva och gengåva, dvs. beträffande äktenskapet, mellan vad mannen och vad hustrun införde i boet. Detta bör ha inneburit, att som regel skulle det vara likhet mellan mannens och hustruns hemgift. Detta bör å sin sida ha medfört, att när två syskon — bror och syster — utlöstes ur bogemenskapen, böra de ha erhållit lika mycket. När denna utlösning ur boet under föräldrarnas livstid sedermera ersattes av arv vid deras död, bör systers arvslott ha varit lika stor som broders. Lika giftorätt har alltså som följd fått lika arvsrätt.

Om någon arvsberättigad arvinge inte infann sig inom ett år, tillföll arvet konungen. »Detta kallades fordom dana-arv», tillade den östgötske lagmannen, när han här muntligen föredrog sin lagsaga (ÄB 22). Motsvarande förklaring inflöt i stadslagen (ÄB 18). När frågan om danaarv behandlades i den karolinska lagkommissionen den 9 maj 1687, framhöll ordföranden, presidenten Erik Lindschöld, att i lagtexten kunde som förklaring införas orden »tillförene kallades dana arv». Detta skedde också, vilken förklaring kvarstod i vår lag ända till gamla Ärvdabalkens upphörande den 1 januari 1929.

UR JORDABALKARNA

Beträffande det oskiljaktiga sambandet mellan ätten och dess jord finnas belysande uppgifter i den ålderdomliga Gutalagen. Om vid faderns död funnos dels underåriga och dels söner, vilka voro fullvuxna män, fick den äldste icke skiljas från den yngste, om ock nöd började tränga på, förrän också denne var fullvuxen (20 kap.). Alla skulle ha del i det oskiftade boet, tills den yngste hade fyllt femton år. Sedan skulle han taga emot pung och skålar, dvs. uppträda som självständig man, och envar sörja för sig, om de icke ville längre vara tillsammans. Boet stod alltså inför sin upplösning. Om nöd började tränga på, så att man måste sälja jord till föda, förr än alla voro fullvuxna, då skulle man pantsätta lika mycket av allas, såväl den äldstes som den yngstes, och icke sälja i fast köp.

Jorden fick alltså endast säljas, om trångmål nödgade därtill (28 kap.). Då skulle säljaren tillsäga närmaste frände med sockenmän och ättemän, och de skulle pröva vad som var nödigt att sälja. Den som gav penningar för jord utan denna prövning, han hade förverkat sina penningar samt skulle därjämte böta 12 mark silver till landet och 12 mark till de skyldemän, som revo köpet. »Men jord må aldrig köpas utom ätten.»

Om ingen man i ätten ville köpa jorden, hade frändekvinna förköpsrätt före oskyld man. Om män tarvade sälja, vilka inte hade någon ätteman, då skulle de sälja till dem, som skulle ärva dem. Om dessa ej förmådde köpa, skulle de sälja till hundaesmännen i det hundare, där jorden låg.

Vid försäljningen av jord skulle närmaste frände erhålla $\frac{1}{8}$ av köpeskillingen.

Den som hade sålt sin fädernejord, han var skild från

arv med bröder eller fränder och var i icke-gotländska mäns mansbot. Hans söner skulle först åter komma i arv och lag med fränderna, om de ånyo finge jord av viss storlek.

Uppfattningen att bördsjorden icke fick säljas kvarlevde långt fram i tiden på svenskön Runö i Riga-bukten, där gutarätten gällde. När ön förlänats till riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm, undersökte hans förvaltare år 1627 jordförhållandena och jordvärdena på ön. På dennes förfrågan, huru mycket jorden ansågs värd vid försäljning, svarade bönderna, att de ärvt sin jord i femte eller sjätte knä. *Men ingen hafwer någontijdh nogen Jord såldt eller kiöpt, uthen seija Äple och Päron må sällias, män icke Jordh.*¹

Även enligt den forna fastlandsrätten fick den ärvda jorden — fast fäderne och fornärvd odal — endast säljas på grund av nöd. Men jorden måste i så fall först hembjudas de närmaste fränderna.

I DL BB 1 lämnas härom en skildring, som bevarats från den muntliga lagsagans tid.

*Byggi karl j by
atti bolstad iorþa.
a ræþ karll at sælia.
oc saldi fiorþung i by
meþ fastum oc fullum skiæl-
lum.*

*æn skiærpti sko at foti.
sath wiþir karl oc nötti.*

En man bodde i en by
och ägde där jord.
Mannen blev nödd till att sälja
och sålde en fjärdedel av byn,
med fastar och laga former.

Åter tog skon till att klämma;
mannen satt på jorden sin
hemma.

I Dalarna fick alltså ännu på lagens tid bördsjorden försäljas allenast vid nöd. Allteftersom »skon tog till att klämma» sålde mannen de andra fjärdedelarna, varefter han grep till undantag och tog undan en hustomt i byn utan del i byamål. Vid försäljningen undantog han rätt till kälkdragning till skogs, krokfiske i sjö och ström samt bete

¹ Ernst Klein, Runö, s. 104 (1924).

för ko och so. »Då säljer han ock det. Då hade den mannen sålt allt» (*þa var þæn karl alsæla*). Om bördemännen klandrade köpet, hade säljaren att med två vittnen och tolv mäns ed styrka, att han lagligen hembjudit jorden.

Huru hembudet till bördemännen skulle ske omtalas ingående i UL JB 1. Jorden måste först hembjudas den närmaste bördemannen inför grannar och kyrksocken. Om bördemannen då inte ville köpa jorden, måste den ånyo hembjudas honom tre gånger på hundarestinget. Härom lämnar lagen följande livfulla skildring.

»Nu kommer bördemannen och bjuder värdet för sin bördsjord inom de tre tingsdagarna. Då svarar den som vill sälja: 'Vill du giva lika mycket som en annan bjuder, i sådana varor som jag tarvar, då låter jag dig köpa jorden i börd.' — 'Nej', säger han, 'jag vill giva värdet i penningar.' Då skall jorden dömas i börd, och penningarna lämnas i löftesmans händer, om den som vill sälja jorden ej vill taga emot dem. Då skall han giva en mark rent silver för varje örtugland, varav utgår både säd och penningar och ej mera, eller penningar så mycket, att man kan smälta en mark silver därav, och tredjedelen mindre för sådant örtugland, varav endast penningar utgå, och sedan för varje jord allt efter som den är värd.»

Därest bördemannen icke ville kännas vid jorden och icke ville köpa den på det fjärde tinget, och ej heller någon annan bördeman, fick vem som helst köpa jorden.

Vid bördslösen hade alltså jorden ett s. k. laga värde, vilket uppgick till 24 gånger den årliga avraden (1 mark = 24 örtugar). Detta värde blev bestämmande vid försäljning till oskyld — om en högre köpeskilling överenskomms än laga värdet, utgick i mellanskillnad en s. k. vängåva (*vingæf*).¹

Även om hembud skett och jorden alltså fick försäljas till oskyld, måste ättemännen deltaga i köpet. I det fornsvenska ättesamhället innebar nämligen fastighetsöverlåtelsen, att jord överfördes från ätt till ätt. Köpet var alltså inte ett avtal

¹ Gerhard Hafström, Vängåvan, s. 169 (1954).

endast mellan två personer utan mellan två ätter. Det måste därför bekräftas av ett antal ättemän från såväl säljarens som köparens sida, vilka kallades *fastar*. De synas i den forna rätten liksom vid giftermålet och dråpsförlikningen hava varit åtta — fyra från varje sida, företrädde av en ordförande, s. k. *forskiliaman* (svealagarna) eller *styresfaste* (VgL:a). Dennes uppgift var att *skilia firi fest* eller *skilia fore fastum*, vilket innebar att han genom att uttala en formel domfäste köpet. Samtidigt höll han och de övriga fastarna *aa skapt*, på skaftet. Rättshandlingen kallades därför *skafthållning*, vilken skedde på den överlåtna fastigheten. Stadsfästelsen överflyttades sedermera därifrån till tinget, varvid enligt MELL EB 12 (KrLL JB 12) forskiliamannen efterträdades av häradshövdingen samt fastarna av nämndemännen. Det var sålunda därefter häradshövdingen, vilken det ålåg att *firi skilia*. Den därvid uttalade muntliga formeln inflöt i det av häradsrätten utfärdade s. k. fastebrevet, och ordalagen bevarades därigenom i rättslivet så länge landslagen gällde, dvs. ända till dess 1734 års lag trädde i kraft.

I äldsta tider skulle efter skafthållningen parterna och fastarna gå runt de försålda ägorna, s. k. *umfærd*. Därefter skedde en avslutande rättshandling, den s. k. skötningen, varvid jord från den försålda fastigheten lades i en mantel, som låg ovanför säljarens sköte. I det ögonblick när mantelns flikar viktes tillsammans, ansågs köparen ha blivit fastighetens ägare (jfr SkL, kap. 79). Samma förfaringssätt förekom i den äldsta norska rätten under namnet *mold taka*, varvid jorden skulle hämtas från fyra olika ställen, nämligen under högsätet, från härden, från mötet mellan »holt och hage» samt från fastighetens rågång.

Det har inom den rättshistoriska forskningen uttalats olika uppfattning om, vilket föremål som ordet skaft avsåg — antingen skaftet på en mätstång eller skaftet på ett vapen. I diplomten finnes ingenstades härom någon vägledande upplysning.

Dessbättre lämnar Ivar Flemings till Sundsholm nyligen tryckta jordebok från 1500-talets förra hälft den länge saknade förklaringen.¹ På ett lagmansting i Lappiiockj gård i Lappo socken 1540 bestyrktes med ed ett landsfogden Lass Perssons vittnesintyg, enligt vilket borgaren i Åbo Lasse Pirro med sin hustrus råd, samtycke och godvilja — besynnerliga för någon deras märkliga trång och armod skull, eftersom hustrun den tiden var ynkeligen bekränkt med sjukdom och Guds plågor — hade försålt till herr Ivar Fleming Lappiiockj gård, vilket köp på fjärde lagmanstinget blev *laglica skött och skälad med bart swärd å tingx bordit och tingxnempden å skaffte hollid epter fordoms pläghsedh.*

Den vid tinget förda domboken lämnar följande samstämmiga skildring:

Jämväl de tolv som nu i nämnd sutte, vittnade och eftersvoro var och en för sig, att Lasse Pirro, borgare i Åbo i fordomstid hade stått här för sittande lagmanrätt för fjorton år sedan i Jöns Västgötes slottsfogdes tid, *fulkome-lighen skött och skälad, med draghed swärd på tingx bordit epter fordoms pläghsedh och tingx nempd å skaffte hollid,* Lappiiockj gård och gods under Herr Ivar Fleming och hans arfvingar till evärdelig ägendom.

I ett annat vittnesintyg säges däremot följande:

»Och ty affhändte then undan sik och sina arffua och med rätta och laglicha skötning. *Och tingxnempden å skaffte hollende.*»

I sistnämnda intyg användes alltså endast den i de svenska medeltida diplomerna förekommande sedvanliga formeln. Slut-satsen måste bli, att bakom denna avses detsamma, nämligen att skaftet på vilket nämndemännen höllo såsom fastar, var skaftet på ett svärd eller måhända inom vissa lagsagor ett spjutskaft.

¹ Ivar Flemings jordebok. Bidrag till Finlands historia, VI, utg. av Riksarkivet, Helsingfors, s. 16 ff. (1958). — Se närmare *Gerhard Hafström*, Skaftställning, Tidskrift utg. av Juridiska Föreningen i Finland 1955.

Härav är det vidare möjligt draga den slutsatsen, att den vid fastighetsöverlåtelsen av forskiliamännen utsagda domen blivit av denne och fastarna stadfästad genom den sedvanliga fornnordiska vapeneden.

Enligt en först i HL (BB 14) utformad rättsregel: »Den äger vatten, som äger land», anses i svensk rätt äganderätten till stranden medföra äganderätt till vattenområdet utanför stranden. Det har inom doktrinen rått olika uppfattning om, huruvida den nyssnämnda rättsregeln gällt icke endast mellan olika byar utan även mellan olika fastigheter inom en by. Till stöd för den förstnämnda i doktrinen numera förhärskande uppfattningen (Wilhelm Sjögren) åberopas den omständigheten, att i den första meningen av den ifrågavarande paragrafen talas om, »att sjöar eller sund ligga mellan byar». Därvid är emellertid att märka, att flockens paragrafering verkstälts av C. J. Schlyter i hans utgåva av HL. Om ett felaktigt insatt paragraftecken borttages, framgår genast att rättsregeln är den första av följande tre rättssatser nämligen:

<i>pæn agher watn sum land agher.</i>	Den äger vatten, som äger land,
<i>utan þæt see mæþ köpe undæn gangit.</i>	om det icke är med köp undan- taget.
<i>sio liþer. ok a liþer.</i>	Sjölider och ålider,
<i>þæt ær eghæn skogh byæmannæ ok allær til hællur.</i>	det är byamännens egen skog och allt som sluttar mot älven.
<i>flat kiol ær almænnunger.</i>	Flat köl är allmänning,
<i>bapi land ok watn.</i>	både land och vatten.

I de tre efter varandra följande rättsreglerna bestämmes sålunda, vem som skall vara ägare till dels vattnet invid stranden, dels slutningen ned mot en sjö eller en älv och dels mark och vatten uppe på fjället. Det finnes inte något avgörande skäl att antaga, att den första rättssatsen allenast avser fördelning av ett vattenområde mellan byar.

UR BYALAGSBALKARNA

Som ett bondens svar på konungens anspråk att friden skulle upprätthållas framstå inledningsorden till byalagsbalkarna i Upplands- och Hälsingelagarna samt i förordet till Västmannalagen:

<i>Land skulu mæþ laghum byg- giæs.</i>	Land skola byggas med lag
<i>ok æi mæþ walzwærkum.</i>	och ej med våldsgärningar.
<i>þy at þa standæ land wæl laghum fylghis.</i>	Ty då går det landen väl, när lagen följes.

Det är sannolikt, att vårt lands bondebefolkning ända från folkvandringstid (fr. o. m. 500-talet) vanligtvis bott i byar, vilkas belägenhet i de flesta fall framgår av påträffade bygravfält. Dessa ligga mången gång intill nuvarande byar, vilka alltså i dessa fall ha en mycket hög ålder. Bosättningen skedde i så kallade storfamiljer, vilka under ledning av en odalbonde kunde omfatta ett flertal nära befryndade familjer, vilka hade samhushåll. I princip torde ha fordrats samstämmighet för att kunna upplösa en förhandenvarande bogemenskap.

Enligt den framstående norske språkmannen Magnus Olsen¹ hade man i Norges vikingatid ännu icke fjärrmat sig lång tid från den gamla ättegården. Arkeologerna ha visat, att på dessa ättegårdar från folkvandringstid kunde husen vara 15–20 meter långa med plats för en talrik storfamilj.²

Enligt de svenska landskapslagarna äro ättebosättningarna upplösta. Det förefaller av bybebyggelsen och ortnamnen i Mälardalen, som om detta där hade skett före eller i början

¹ *Ættegård og helligdom*, s. 100 (1926).

² *Arne Odd Johnsen, Fra ættesamfunn till statssamfunn*, s. 68 (1948).

av vikingatiden. Det är nämligen vanligt att de äldsta stora järnåldersbyarna ha som efterled ordet *sta(d)* och som förled ett hedniskt — aldrig kristet — mansnamn. Jöran Sahlgrens tolkning av ordet *-stad*, såsom ställe, där korna stått stilla, så att man har kunnat mjölka dem, mjölkningsplats, är icke övertygande. Den allmänna och senast av *Carl Ivar Ståhle*¹ godtagna tolkningen torde vara riktigare, nämligen att det i *sta-namnen* förekommande efterledet haft betydelseutvecklingen stående, vistande, vistelseort, boplatz, »ställe, gård». Ett *sta*-namn angiver helt enkelt vederbörande namngivne bondes och hans storfamiljs bolstad. — En sådan gammal bolby är i vår tid i allmänhet omgiven av några yngre byar med efterleden *-by*. Dessa hava vanligtvis namn efter väderstrecken i förhållande till bolbyn såsom Norrby, Sörby, Östby och Västby eller Ovanby och Mellby. Ofta är en av dessa byar en på byskogen, den s. k. hammaren, upptagen avgärda by, med namnet Hammarby.

De förkristna släktbyarna voro i jordrechtsligt avseende *oskiftade*. Något skifte av en hel by kunde mot någon delägars bestridande icke genomföras. Däremot förelåg oinskränkt frihet att upptaga ny jord på byallmanningen, den s. k. *hammare*n.² All nyupptagen jord betraktades efter viss tids förlopp som odlarens »fasta fäderne och urminnes odal». De på hammaren upprädda oregelbundna odlingarna, vretarna, sades ligga i *hambri*. Först genom knappheten på odlingsbar mark inskränktes denna fria odlingsrätt, vilket enligt svealagarna tidigast blev nödvändigt innanför hägnaden men senare även utanför densamma. Detta skedde genom den rättsliga åtgärden *avisning*, varvid bydelägar utan nyodling hänvisades att nyodla lika mycket. Därefter skedde en lika uppdelning (skifte) mellan nyodlarna, så att en var av dem fick del i nyodlingarna efter byamål.³ Detta

¹ Ortnamn och bebyggelse i Västra Vingåker, Sörmländska handlingar N:r 18, s. 14. Nyköping 1954.

² *Gerhard Hafström*, Hamarskipt, s. 155 (1958).

³ Jfr *Staffan Helmfrid*, Östergötland västanstångs, s. 112 (1962).

partiella skifte av byallmänningen eller hammaren kallades för *hamarskipt*. En sådan gammal i övrigt oskiftad by, i vilken funnos såväl oregelbundna odlingsstycken som genom delning mellan nyodlarna eller bydelägarna uppkomna stycken och tegar, sades med ett beskrivande namn ligga i *hambri ok i forni skipt*.

Men ny bygd kunde också brytas ute i ödemarken, *ökn ok almæningær*, allmänningen, vilken oftast utgjorde stora gränsmarker mellan folkland, hundaren och bolbyar. Om huru tvist skulle avgöras mellan två rödjare ute på allmänningen talar följande lagbud (UL BB 20: 2):

Farr man j ökn ok almæning.

ryþær ok rymir.

bort farr han.

til kombær annær

j nær ruddu.

brötir nær brötto.

barkær ok blikær.

kombær um garpi ok wærn.

upþ kombær þæn.

þær fyrræ ruddi. ok sighær.

»hwi kom þu j ruþu minæ.»

»Ne» sighær han.

»Þæt ær ruþæ min.

ok æi þin.

iæk hawær barkæt ok blikæt.»

Giffs þa þöm wald ok wizorþ.

þær haghí haffwær um hwærffft.

ok a bor.

ok þæn hawi fore gangit

ærffwþi sinu

sum fyrræ ruddi.

Nu far en man ut i ödemark
och allmänning,

röjer och bryter.

Han far därifrån.

Dit kommer en annan

och röjer nära det röjda,

bryter nära det brutna,

barkar av och bleckar,

får upp hägnad och stängsel
däromkring.

Upp kommer den

som först röjde och säger:

»Varför har du kommit i min
röjning?»

»Nej», säger han,

»det är min röjning

och icke din;

jag har barkat och bleckat.»

Då får den vitsord,

som med hägnad har omgärdat

och bor där,

och den har förverkat

sitt arbete,

som först röjde.

Gränsen mellan by och allmänning bestämdes enligt åldriga regler: »Nu är det en by, byggd och gammal, by med högar och från heden tid (*gör by ok gamall, högha byr ok hefnu byr*); den gränsar intill allmänning. Nu tvista de om gränsen. Då skall man stå på äldsta gränskant och ropa, då dagen är dövast, mellan Botolfsmässan och midsommar; så långt skall byns ägor gå i gräns med allmänning, som man kan höra ropet. Nu har byn tagit mark i bruk närmare allmänningen och fått laga hävd därå; till detta får byn värja sin rätt; allt det som är utanför dess hägnad och dess laga hävd, det är allmänning. Häradshövdingen skall skifta för allmänning. Nu har häradet tagit mark i bruk närmare byn och fått laga hävd därå; då har häradet rätt att värja sin rätt därtill; allt det som ligger utanför, det är byns mark» (ÖgL BB 28: 2).

Om någon röjde i annans skog och tog in mark till nyodling och satte gärdesgård omkring »sådan gärdesgård heter rishuvud och rånshägnad. Ruttnar den gärdesgården ned och han sätter upp en ny, den är också rånshägnad; ruttnar denna ned och han sätter upp en tredje och ännu flera, då driver han undan den raka rågången. Alltid då rak rågång och laghävdad jord mötas, driver laghävdad jord undan rak rågång. Alltid då någon har vunnit laga hävd på detta sätt, har han rätt att värja sin rätt» (ÖgL BB 28: 4).

Ännu mera ålderdomligt lyder lagrummet om bys gräns mot vatten. »Nu mötas by och allmänning i vatten; då skall man taga en nio alnar lång båt och ställa den med ena stammen i vassen och den andra ute på djupet. Sedan skall han stå i bakstammen och hava i handen ett båtshakeskaft och kasta det bakåt över axeln ut på djupet; så långt skola byns ägor gå, som man kan kasta längst, och det är allmänning, som är utanför» (ÖgL BB 28: 3).

En genomgripande förändring av de mellansvenska odalbyarnas jordrättsliga förhållanden skedde som en följd av att den ovannämnda ledungsskyldigheten omvandlades till på jorden vilande årliga skatter. Mellan byarna inom en viss

hamna fördelades skatten efter deras storlek, och mellan gårdarna i en by efter den andel, som de olika bydelägarna ägde i byn, exempelvis hälften, fjärdedelen eller åttondedelen. På grund av att odlingsgången som ovan nämnts i princip var fri, förelåg det emellertid icke alltid överensstämmelse mellan en viss andel i byn och innehavet odlad jord. Den bonde, som ägde en fjärdedel i byn och därför hade att erlægga en lika stor kvotdel av byns skatt, innehade kanske endast en mindre del av den odlade jorden än en granne med samma del i byn. Han fick då vitsord att kräva omskifte av hela byn, vilket de övriga byamännen nu icke kunde motsätta sig. Vid detta utbyte av jord, vilket alltså var ett skifte i jordrechtsligt avseende, värderades jorden efter silvertalet i mark och öre, örtug och penning, på samma sätt som vid ett arvskifte. Vars och ens nya innehav fick efter denna värderingsprincip sin benämning, men denna hänförde sig icke till jordens kapitalvärdering i silver utan till dess avradsvärdering. Efter den nya delningsgrunden benämndes sålunda det nya byamålet markland, öresland, örtugland och penningland. Detta skifte skulle enligt lagens bestämmelse — ehuru sällan i verkligheten — omfatta all mark i byn. Först utmättes tomterna efter det nya byamålet, varefter fyra råmärken utmärktes för varje tomt. Därigenom blevo tomternas storlek ett uttryck för delningsgrunden vid skiftet, vilket präglade satsen »Tomt är åkers moder», varefter följde regeln »Åker skall råda för äng, ängsteg för skogsteg, skogsteg för strandteg och strandteg ut i vattnet. Vattnet skall skifta notvarpen» (Upplands- och Västmannalagens byalagsbalk 2:6). Liksom vid arvskifte skulle tegarna utläggas med ledning av solen, varför detta skifte fick namnet *solskifte* eller *tegskifte*.¹ När solskiftet genomförts i en by sades den vara *til jæmføris komin ok til rættræ solskipt*.

¹ Se härom närmare *Gerhard Hafström*, Tomt är tegs moder, Kulturhistoriska axplock, tillägnade Gabriel Nikander, 21 maj 1954.

UR KÖPMÅLABALKARNA

I ÖgL:s ålderdomliga balk (fl. 1) finnas fortfarande bestämmelser om köp av träl:

*Nu will bonde præl sin sælia:
han skal mæþ uin ok uitni köpa
sum hæst.*

*Nu kuika allan þæn sum horn
ok hof hafuær.*

þa skal mæþ uin ok uitni köpa:

for utan höns ok gas.

hund ok kat.

Skapat klæpe ok skæpt uakn:

skalpat suærþ.

giort gull ok siluær.

læst hus ok dorap.

*þæt skal alt mæþ uin ok uitni
köpa.*

Nu vill bonde sälja sin träl;
honom skall man köpa med vin
och vittnen liksom häst.

All fänad, som har hov och
horn,

skall man köpa med vin och
vittnen,

men icke höns och gås,

hund och katt.

Skuret kläde och skaftade va-
pen,

svärd med skida,

arbetat guld och silver,

hus med lås och dörr,

allt detta skall man köpa med
vin och vittnen.

I UL (fl. 3) var emellertid försäljning av träl förbjuden: »Nu har ingen kristen rätt att sälja en kristen man; ty då Kristus blev såld, då löste han alla kristna.» Om en träl ändock såldes, blev denne fri. Om någon sålde en fri man var boten 40 mark.

Om säljaren väckte klander mot ett sålunda formbundet köp med vin och vittnen, ålåg det köparen att värja köpet, varvid vinen skulle vittna med ed, att »jag var med vid det köp, som I tvisten om, som tillkallad vän och laga vän». Sedan skulle de två köpevittnena styrka, att de likaledes varit med. Därefter skulle en tolf edgårdsmän svärja, att

de andra svurit både sant och efter lag. Beträffande klanderprocessen innehöllo KpB:a ingående bestämmelser. Värjemålet till följande saker skulle enligt ÖgL (fl. 7: pr.) fullgöras sålunda:

*Nu æn þæt æru klæpe
þa skal han uita þæt
at han læt skapa ok skæra:
ok han atte nyt ok onöt.*

*Nu æn þæt ær suærp.
þa skal han þæt uita
at han læt skyggia ok skalpa.*

ok han atte nyt ok onöt.

*Nu æn þæt æru hus:
þa skal han þæt uita
at han læt af stumne hugga ok
gæra:*

*þæssin all skal han mæþ epe
hemul gæra.*

sua sum hemföpu:

*ok iak afhænde aldrigh mik
i laghum manna
för æn uip þænna man.*

Om det är kläder,
skall han styrka,
att han låtit skära dem,
och han ägde dem nya och
obrukade.

Om det är svärd,
skall han styrka,
att han låtit blanka det och för-
sett det med skida,
och att han ägde det nytt och
obrukat.

Om det är hus,
skall han styrka,
att han låtit hugga träd av
stubbe och bygga huset.

Om alla dessa ting skall han
med ed styrka, att de
höra hemma i hans gård,
liksom det hemfödda:

»Jag har aldrig avhänt mig
dem i människors lag
förrän till denne man.»

Om han icke orkade med denna ed, skulle den andre återtaga sin egendom, sedan han gått ed därom, att »detta var från mig stulet», vilket den skulle styrka, som väckte klander. Om ledande skett till tredje försäljningen bakåt, fick det icke fortsätta till någon inrikes man, hos vilken saken var hemmafödd, utan den, som klandrade saken, fick i stället visa sin rätt (fl. 7: 3).

Om bröder sutto samman i oskift bo, då var den äldste

köpgill, men icke flera, utom då deras jord skulle säljas bort; då skulle alla taga del i fastan (*þa skulu þer allir a faest halda*; ÖgL KpB 10).

UL:s KpB innehöll därjämte bestämmelser om försäljning av vissa förfalskade varor, om hustrus köpgillhet, om s. k. frestetid vid köp av hästar, samt om lega, pant och borgen. Balken innehåller härjämte konung Magnus Ladulås' stadga om gästning och rättare, samt bestämmelser om gengärd och om skjutsgärd. Balken avslutas (11 flocken) med följande bestämmelse om fattigas gästning:¹ »Nu föras vanföra eller fattiga mellan byar eller bönder; då är var bonde skyldig att hålla dem kost under ett dygn. Vilken timme på dagen de än komma, får ingen visa dem bort från sig samma dygn.» Om hjonet blev bortvisat och led död eller annan skada därav, skulle detta prövas av tolv man från samma hundaresfjärding.

¹ Jfr *Gerhard Hafström, Ättens frändehjälp*, Nordisk tidskrift 1960.

UR MANHELGDSBALKARNA

I landskapslagarnas manhelgdsbalkar kvarleva ännu många flockar från den muntliga lagsagans tid med ett åldrigt, kärvt kynne från ett samhälle, där självhämd och själv-täkt voro de yttersta medlen i rättsstriderna mellan ätterna. Det viktigaste fallet av självhämd är den senare — men ännu icke i lagarna — så kallade blodshämnden, den hämd som efter dråp den dräptes fränder utkrävde av dråparen och dennes ättemän. Nära blodshämnden står hämd för kränkning av en kvinnas ära och av målsman-skapets helgd.

Rätten till blodshämnd kvarstår — ehuru mer eller mindre kringskuren — i våra landskapslagar.

I Östgötalagen är blodshämnden icke blott erkänd, utan den anvisas även som den enda utvägen, om böter ej frivilligt erlades.

Enligt denna lag kan nämligen målsägaren, om han för-mår överbevisa dråparen, alltid utöva hämd efter fredlös-hetsförklaring. Om dråparen gripits på bar gärning, fick han emellertid dödas. Eljest måste han, sedan han gripits, föras till tinget, och hämnden utövades där under tingets kontroll.

Dråpet straffades enligt denna lag antingen med livets förlust eller fredlöshet. Som försoning kunde erläggas böter. Någon allmän regel om mansbotens storlek uppställer emel-lertid lagen icke, på grund av att dråparen i allmänhet icke hade någon rätt att försona sitt brott med böter.

Böterna drabbade icke blott gärningsmannen utan även dennes ätt, vilken ålåg att utgiva ättebot till den dräptes ätt. För denna bot använder lagen det ålderdomliga ordet *oran*, nämligen fejd. Oranboten kunde icke utsökas på

vanlig väg, utan den måste uttagas genom fejd. Om boten ej godvilligt betalades, hänvisades den dräptes fädernefränder att »ora» mot dråparens fädernefränder samt modernefränderna mot modernefränderna.

ÖgL har särskilda bestämmelser, vilka avse att förhindra sammanträffandet mellan personer, vilka det fanns *oran* emellan (DrB 7: 1). Om båda hade samma kyrka, och den som »orade» stod inne i kyrkan, kunde den andre saklöst stå utanför. Om den ene stod sunnan om kyrkan, kunde den andre saklöst stå nordan om densamma. Om båda hade samma ting, skulle de begiva sig dit på olika vägar och lämna tinget, så snart de fullgjort sitt ärende. Annars fingo de endast sammanträffa under lejd (*grub*), vid äventyr av 3 marks bot för den, som trängt sig på den andre.

I ÖgL finnas i motsats till i GutL inga bestämmelser om dråparens asylrätt.

På en flat berghäll vid Oklunda gård i Ö. Husby socken, Östkinds härad på Vikbolandet i Östergötland, finnes emellertid en runristning från 800-talet, vilken börjar med orden:

»Den som ristat detta, Gunnar, flydde biltog och tog sin tillflykt till denna helgedom.»

Inskriften avser en hednisk asyl för fredlösa, motsvarande de tre nedannämnda gotländska huvudkyrkorna — en i envar av Gotlands tre tredingar — vilka enligt Gotalagen voro liknande fridsplatser. Ö. Husby var s. k. häradskyrka, dvs. huvudkyrka i häradet. Kungsgården Husaby låg i omedelbar närhet av en gård Tuna. Det är möjligt att det även i svearnas folkland funnits en sådan helig lund och fridsplats invid varje Tuna, vilken var huvudplatsen i varje hundare.

Enligt Gotalagen var omedelbar självhämd icke heller förbjuden, men dråparen kunde skydda sig däremot, om han följde lagens bestämmelser. Bortsett från det fall att dråparen blev gripen på bar gärning, hade han alltid rätt att försona sitt brott med böter.

Lagen innehåller (13 kap.) utförliga bestämmelser beträffande dråparens asylrätt. Om det hände så illa, att en man råkade dräpa en annan man, så skulle han fly med sin fader och son och broder, dvs. de närmaste blodshämnarna. Om dessa icke funnes, skulle han fly med sina närmaste fränder till en av de tre kyrkor, vilka alla män tagit i helgd. Dessa voro de tre huvudkyrkorna i envar av de tre tredingarna, nämligen Tingstäde i norra tredingen. Atlingbo i mellersta tredingen och Fårdhem i södra tredingen.

Där skulle de hava frid och fristad under 40 dagar såväl i prästgården som på kyrkogården.

Sedan den tiden var förliden, skulle dråparen rida dit, där han villé draga sin fridskrets. Han skulle draga denna kring tre gårdar och ända in till mitten av de skogar, som lågo där omkring. Han fick dock icke draga sin fridskrets kring ting eller handelsplats och icke kring mera än sin egen sockenkyrka. Han ägde då frid i denna fridskrets under förlikningsförhandlingarna.

Dråparen hade frihet att vistas i sin fridskrets eller att fara utomlands till helgonen för att sona sina synder. Han åtnjöt åtta dagars frist för att fara till skeppet, och han kunde då fara i frid på sin pilgrimsfärd. När han kom tillbaka från denna, hade han också åtta dagars frist, för att i frid kunna fara åter till sin fridskrets. Om dråparen inte erbjöd mansbot inom föreskriven tid, skulle landet lägga honom fredlös.

Att motviljan mot att låta sig försonas med böter ännu var stor framgår av att lagen aktar nödigt förklara, att målsägaren, om han mottog boten redan första gången den erbjöds, förblev en oskänd man (13: 5). Det synes härav framgå, att regeln att dråp fick försonas med böter, icke var av hög ålder bland gutarna.

I äldre Västgötalagen var självhämnd endast tillåten mot den på bar gärning gripne dråparen och äktenskapsbrytaren.

Om en dråpare blev dräpt vid den dräptes fötter, dvs.

omedelbart efter dråpet, skulle han ligga ogill (VgL I MB 11).

Om någon dräpte en man i sängen hos sin hustru eller annorstädes, och kunde styrka detta med vittnen,

*taki bulstær oc blæiur
föri till þings
lati sea blod ok bænð*

tage han bolster och lakan,
före dem till tinget
låte se blod och banesår.

På tinget skulle han föra talan mot den döde och styrka sin talan med tvenne tolfter vittnen av nämnde män, och med häradshövdingen. Den döde gärningsmannen blev sedan dömd ogill på tinget (VgL I MB 11).

Om dråparen icke genast drabbades av hämnden, skulle han »lysa» dråpet, infinna sig på tinget och begära tingsmännens lejd att oantastad få återvända hem. Arvingarna hade då att väcka åtal mot honom och på tinget »nämna banemannen». På en s. k. endag skulle arvingarna med ed, bekräftad av tolv av fränderna såsom edgärdsmän, styrka sin talan: »Du bar på honom udd och egg, och du är hans s a n n e baneman (*þu bart a han od og æg. ok þu ær sændær bani hans*).

Dråparen dömdes då fredlös och kunde sedermera saklöst dödas (MB 1).

Om dråpet skulle försonas, hade dråparen att till den dräptes arvinge erlægga s. k. *arvebot* och till hans fränder *ätteböter*, vilka sistnämnda uppdelades bland fränderna på bröder, kusiner, sysslingar osv. ända till sjätte man, varvid varje led tog emot hälften mindre än det närmast föregående.

I DL (MB 3) återfinnes följande rättsbud om *viglysning* av dråp. Om en man blev dräpt och liket fört i mosse eller kärr eller kastat ut i vattnet, låg gärningsmannen i s. k. mordgäld och skulle gälda 40 mark för mordet och lika mycket för den dräptes manhelgd. Flocken fortsätter härefter:

»Ligger ett lik på vigvallen över en natt, utan att dråparen lyser dråpet, gälde han i *dylsbot* en mark för en natt, en mark för ännu en och, tills ute äro tolv, en mark för varje natt, det är tolv mark i *dylsbot*.» Dråparen måste sålunda lysa dråpet inom tolvdagarsfristen för att icke anses som mördare. Detta skulle ske inför den förste som han mötte, i närmaste by och på tinget. — Motsvarande bestämmelser gällde vid *såramål* (MB 20). Om någon tillfogades kroppsskada i en by och i mäns åsyn, skulle den skadade alltid taga s. k. *lysningawitni* bland de män, som sågo på. Om skadan gjordes på väg eller stig (*a gatu ella a genlötum*), då skulle han taga vittnen i första by, han kom till. Han skulle lysa skadan *at rykandi sari oc rinnande blope* samma dag han fick den eller dagen efter och nämna den som gjorde skadan; då hade alltid den som synat vitsord och icke den, som ville värja sig. Om han däremot inte lyste skadan samma eller påföljande dag utan i stället lyste gammalt sår och ej nytt, fick svaranden i stället vitsord.

Om en gäst blev dräpt hos bonden, var denne skyldig att finna banemannen eller svara för böterna (DL MB 4). Om gästen blev dräpt utanför gård och gavelröste (*utan garð oc winskeð*), inom bygata och tomtrå (*innan ta oc tomta ra*), skulle byamännen finna banemannen eller svara för böterna. Blev gästen dräpt på ägorna eller i skogarna, skulle jordägarna finna banemannen eller eljest svara för böterna. Om slutligen en gäst hos bonden dräpte en annan gäst och de voro engelsmän eller danskar, då skulle man låsa samman den döde och den levande, varefter den döde skulle dömas till jord och den levande till laga ting.

I lagarna finnas ålderdomliga bestämmelser om *dulga-dråp*, fördolt dråp, dvs. av okänd gärningsman förövat dråp.¹ I detta fall skulle ursprungligen jordägarna, senare resp. hundare, härad eller skeppslag erlægga boten, vilken tillföll konungen. Bestämmelserna härom i Upplandslagens Manhelgdsbalk, 8 flocken, lyda sålunda:

¹ Gerhard Hafström, Dulgadråp och danaarv.

Wærþær man wæghin ok
slæghin
j gatum ok j hiörplötum
öknum ællr almæningium
kirkiu mællum ællr kiöpfungæ.
han ær gildær at tiughum fiu-
rum

þæt hetir dulghæ drap.
þæt a hundæri giældæ.
e hwar þæt liggær utæn tomtæ
ra.

ærræt lik ok undæt.
þær a hundæri banæ finnæ

innæn nat. ok iæmlængæ.
ællr botum uppi haldæ.

— — — — —
liggær lik innæn tomtæ ra.
ærræt ok undæt.
þær a hundæri banæ finnæ.

innæn nat ok iæmplængæ:
ællr botum uppi haldæ.
e hwar lik hittis.
ærræt ok undæt
innæn tomtæ ra.
utæn hus. ællr j olæstum hu-
sum.

þær a hundæri banæ finnæ.
ællr botum uppi haldæ

Blir en man slagen och dödad

på vägar och i betesmarker,
i obygdar eller på allmänningar,
mellan kyrkor eller köpstäder,
han är gill till fyrtio marker.

Det heter dulgadråp;
det skall hundaret gälda.
Evar det ligger utom tomtarå,

lik med ärr och sår,
där skall hundaret finna bane-
mannen
inom natt och år,
eller svara för böterna.

— — — — —
Ligger lik inom tomtarå,
lik med ärr och sår,
där skall hundaret finna bane-
mannen
inom natt och år,
eller svara för böterna.
Evar lik hittas
med ärr och sår
inom tomtarå,
utomhus eller i olåsta hus,

där skall hundaret finna bane-
mannen,
eller svara för böterna.

Flocken återgår tydligen till den muntliga lagsagan med dess rim och rytm samt omkväden, exempelvis av satserna *ærret lik ok undet, þær a hundæri banæ finnæ*, osv.; ett bevis på dulgadråpsbotens höga ålder.

Vid vissa dråpmål utgick en dubbel bot på 80 mark, nämligen vid dråp av kvinna, kryckekarl och vaggbarn (*grættinger*), som var möbarn (DL MB 3). Det var i UL (MB

11: 2) fallet vid dråp antingen på en så ung eller en så gammal man, att han icke var i stånd att bära fulla folkvapen och var fritagen från utskylder och utgärder.

I vissa fall kunde vid dråp utgå en högsta bot på 140 mark, såsom i följande rättsfall:

»Nu rider en man på vägen och finner ett lik med ärr och sår; han skall vända tillbaka och kungöra det i den by, som är närmast. Har han hämndemän i den byn, kungöre då i nästa by; har han också där hämndemän, kungöre då i tredje byn. Han skall då stå i denna by liksom i den första och säga så: 'Jag har gjort ett fynd: det ligger ett lik på dråpsplatsen med ärr och sår, och ingen vet mannens baneman.' Då svara de, som där äro tillstädes: 'Vem är sannolikare den mannens baneman än du?' — 'Nej', säger han, 'jag är ej hans baneman.' Synes blod i spjutskaftet eller på yxskaftsremmarna, synes reva på hans kläder eller hans spjutsudd vid såret, då är han sannolikt mannens baneman. Nekar han till gärningen, då skola tolv män antingen värja eller fälla honom. Värja de honom, vare han saklös. Fälla de honom, böte han 140 mark» (UL MB 12: 6).

I vissa landskapslagar finnes en särskild tjuvnadsbalk (VgL:a, DL och Sdml), i andra återfinnas bestämmelserna om tjuvar och rån i manhelgdsbalken (UL, VmL och HL) och i vådamålsbalken (ÖgL).

Om någon tog en tjuv och tjuvgodset, skulle han bakbinda tjuvens händer och leda honom till tings. Där skulle han med två vittnen styrka, att »han är full tjuv; därför är han värd att låta sitt liv». Sedan skulle man döma honom

til hogs ok til hængæ.

til draps ok til döþæ.

til torff ok til tiæru.

*ügildæn firi arvæ ok æftimæ-
lændæ.*

*sva firi kiurky sum firi ko-
nungi.*

till hugg och till hängning,

till dråp och till död,

till torv och till tjära,

ogill för arvinge och eftermä-
lande,

såväl för kyrka som konung.

(VgL I TjB 3, jfr MB 8)

Om någon löpte efter sin tjuv och icke kunde gripa denne levande, »då skall han föra till tings den döde liksom den levande med bunden börda» och denne skulle ligga ogill (*liggi þæn i ogildum akri oc a wærkum sinum*; DL TjB 3). Om någon grep sin tjuv, skulle han föra denne med tjuvgodset ända fram på ting och i ring (*a þing oc a ring*) och lämna honom i händerna på husabymannen eller konungens länsman (TjB 5). Tjuvens fränder hade rätt att lösa honom, om målsäganden ville släppa honom. »Vilja de ej lösa honom, må han hänga honom» (TjB 6). Om en man, som var stadd på resa och hade en uttröttad häst, kom till andra mäns säterlada och tog så mycket av höet, som hans häst åt, då var han saklös. Om han däremot i oträngt mål bröt upp ladan, bar ut ett eller flera fång samt klövjade eller körde bort bondens hö, då var boten 3 mark (TjB 14).

I alla lagarna återfinnas ålderdomliga regler om husrannsakan efter tjuvgods. Den bestulne fick gå in i den misstänktes hus tillsammans med en god man. »Båda skola vara utan rock och med lös gördel och barfota och hava byxorna uppbundna vid knäna. Så skola de gå in. De skola leta i de husen. Hittar han sitt därinne under lås och nyckel, är det höljt med halm, då är han tjuv därtill. Då skall man taga tjuven, saklöst för dem, ty han är sann tjuv, och aldrig kan han med ed fria sig från den saken» (VgL I TjB 5, II TjB 30).

Beträffande rån finnas i både DL (TjB 16) och VmL (MB 25: 5) ålderdomliga lagbud om olika slags rån. H a n d r å n förelåg om en man gick mellan byar och land samt blev rånad på sina ägodelar. Han skulle då lysa rånet för den första man, som han mötte, eller i den första by, som han kom till, och där taga vittnen. Boten var 12 öre för rånet. — S a d e l r å n förelåg, om mannen i stället red samt blev rånad på sin sadel och andra ägodelar. Boten var då 3 mark (= 24 öre). — S l ä d r å n förelåg, om mannen kom å k a n d e och blev rånad på sin släde eller andra ägodelar. Boten var då 6 mark. — L i k r å n förelåg, om

någon rånade ett lik ute på vägen; boten var lika hög eller 6 mark. — Om någon rånade gods, både lik och svepning (*boþe lik oc linda*) från en död fostre, som ägde bo och bohag (*bo oc boskap*), samt fullgjorde redskap och rodd (*reþ oc rop*), var boten enligt VmL 40 mark, men ursprungligen sannolikt 12 mark. — B o s k a p s r å n förelåg, om någon for hem till en annan med här och med följe (*mep hær oc mep hæmpning*) samt rånade både hovfä och klövfä och vad han kom åt. Boten var då 40 mark, ursprungligen sannolikt 12 mark.

Bötesserien 6 öre, 12 öre och 24 öre = 3 mark samt 6 och 12 mark är ett vackert exempel på den fornsvenska rättens bötesfördubbling inom tolvtalesräkningen. Dessa böter ha därför sannolikt ursprungligt utmätts och erlagts i baugar (1 baugr = 12 öre silver).¹

Böter utgående i baugar förekomma i en särskild flock i Hälsingelagen, nämligen MB 6, som handlar om *hemsokn*. »Så långt sträcker sig hemgången, som ytterst gå horn och hovar» (*Swa byriæs hemsokn sum ytærst ganger horn ok howa i*):

»Och i förstugan böte han	två bogar i varje tredjedel.
Mellan tröskeln och härden	sex bogar i varje tredjedel.
Vid härden	åtta bogar i varje tredjedel.
Mellan härden och gavelbänken	tolv bogar i varje tredjedel.
På gavelbänken,	sexton bogar i varje tredjedel.
Och mellan gavelbänken och kvinnobänken,	aderton bogar i varje tredjedel.
På kvinnobänken	tjugo bogar i varje tredjedel.
Blir en man slagen i sin säng,	tjugofyra bogar i varje tredjedel.
Nu minskas boten vid utgåendet, så som den ökade vid ingåendet.»	

I HL synes en bogher, som språkligt bör sammanställas med en *baugr*, ha ett värde av 16 öre eller 2 mark.

Som ovan nämnts sträckte sig hemfriden ända till den

¹ Jfr *Gerhard Hafström*, Böter och baugar, s. 1 ff. (1957).

yttersta gränsen för gårdens betesmarker för nötkreatur och hästar. Böterna från ägo gränsen till förstugan — vilka stiga ju närmare boningshuset kränkningen är begången — äro angivna i öre, vilket tyder på att de äro yngre än i baugar utgående bot för kränkning inne i boningshuset.

Om män kommo samman till dryckesgille, möttes som vänner och skildes som ovänner, och det uppstod träta eller strid mellan dem, skulle därför bötas 3 mark (DL MB 18). Om någon stack en man med kniv eller mordvapen var boten 12 mark. För pilskott gällde detsamma som för knivstyng (DL MB 14).

Om ben togs ut ur sår, var boten 3 mark för varje ben (DL MB 13). Vid stympning var sårboten likaledes 3 mark, vartill kom en lika hög lytesbot och 12 öre till läkarlön. »Tummen är i böter ensam lika dyr som alla de andra.» För en avhuggen hand var boten 20 mark, dvs. halv mansbot. Om en avhuggen hand eller fot hängde fast, »då hänger där halva boten». Om örat höggs av, var såraboten 3 mark samt lytesboten och läkarvården vardera 12 öre, »där höljer hatten halva boten» (DL MB 12).

Av en flock i HL ÄB (15), vilken handlar om vigarvet, är det möjligt att utläsa i vilken ordning b l o d s h ä m n d e n skulle utövas. Ty med visshet kan antagas, att arv av vapen tidigare medförde en förpliktelse att hämnas den avlidne, om denne dräpts, liksom även rätt till dråpsböter.

»Son är faders vigarvinge och fader sons, broder broders. Sedan är sonson. Sedan är farfader. Sedan är brorson. Sedan är systerson. Sedan är dotterson. Sedan är morfader. Sedan är farbroder. Sedan är morbroder. Finnes ingen av dessa, då gånge vigarv så som alla andra arv.»

Fränderna skulle inte bara hämnas dråpet utan vid förlikning utgöra ättebot till den dräptes närmaste fränder, varvid varje led tog hälften så mycket som det närmast föregående. »Envar skall ock böta lika mycket som han tager emot, ända till fjärde led» (HL MB 38).

Enligt HL MB 26 skulle man styrka att dråp var förlikt

och bötat — med 8 fastar och forskiliamän. Genom sammanställning av dessa två ålderdomliga flockar i HL torde också förklaringen kunna erhållas till fastarnas antal, nämligen 4 från varje sida. De synas nämligen ha företrätt de 4 släktled, vilka det ålåg att utgiva, resp. mottaga ätteböter, de senare s. k. vängåvorna.

Men dessa utgingo inte endast vid dråpsförlikningen utan även vid giftermålet och försäljningen av bördjord — och väl att märka, de tillkommo inte parterna själva utan fränderna. Det fanns alltså redan av detta skäl lika stor anledning att varje släktled var företrätt vid dråpsförlikningen som vid de nämnda två rättshandlingarna.

Förutsättningarna för ätteböterna bortföllö genom edsöreslagstiftningens stränga förbud mot orätt hämnd. Uttryckligen avskaffades de i Västergötland och Värmland genom en av Magnus Eriksson på hans eriksgata år 1335 i Skara utfärdad stadga.

Vid förlikningen av en rättstvist skulle enligt det i den isländska lagen Grågås (I, 205) och i den norska Gulatingslagen (P, 320) återgivna *trygdamal* boten gäldas med fullgoda penningar och komma den tillhanda, som skulle hava den:

Skynsmän satte
mätesmän mätte
domsmän dömde
granskningsmän granskade
mottagare mottogo

och buro med sig
med fe tillfyllest
och framlagda penningar,
lydde honom i handen
som dem hava skulle.

Trygdmålet fortsätter härefter:

I skolen vara försonade män
vid bågare och bord,
på ting och tingsstämma
(tjodstemma),
i kyrka och kungsgård,
och på alla ställen,

där män möta samman,
och så samdräktiga
som om detta aldrig varit er
emellan,
I skolen dela kniv och kött-
stycke

och alla ting
 såsom fränder
 och icke såsom fiender.
 Om det sedan uppkommer sa-
 ker mellan er,
 annat än det som gott är,
 det skall med gods bötas
 och icke skiljas med spjut.
 Men den av er,
 som sliter sluten sämja
 eller dräper mot given trygd,
 han skall bli jagad som en varg,
 så vida som män vidast jaga
 vargar,
 som kristna män söka kyrkor,
 hedna män blota i hov,
 elden brinner,
 jorden grönskar,
 spädbarnet ropar på mor
 och mor giver det mat,
 elden tändes på hården,
 skepp skrida,
 sköldar blänka,
 sol skiner,
 snö faller,
 finnen skidar,
 furan växer,
 falken flyger
 den vårlånga dagen
 med jämn börda
 under båda vingarna,
 himlavalvet kretsar,
 hemmet är byggt,
 vinden tjuter,
 vattnet rinner mot sjön,
 karlar så korn.
 Han skall fly kyrkor och krist-
 na män,

Guds hus och människors,
 varje hem utom helvetet.
 Nu hålla de båda på en bok,
 och på boken ligger något gods,
 som en av dem bötar
 för sig och sina arvingar,
 födda och ofödda,
 avlade och oavlade,
 nämnda och onämnda.
 Den ene skall taga emot
 t r y g d,
 och den andre giva evig
 t r y g d,
 som alltid skall hållas,
 medan molnen äro till
 och människor leva.
 Nu äro de båda försonade och
 sams,
 varhelst de råkas,
 på land och i läge (hamn)
 på skepp eller skidor
 på hav eller hästrygg
 mellan åror eller öskar,
 toft eller tilja.
 Om så tarvas,
 lika sams som far med son,
 eller son med far
 i alla samkväm.
 Nu lägga de sist händerna sam-
 man.
 Hållen trygden väl efter Kristi
 vilja
 och alla de människors,
 som nu hörde t r y g d m å l e t.
 Den skall hava Guds huldskap,
 som håller trygden,
 men den hans vrede,
 som bryter rätt trygd,

men huldskap, den som håller de som gjort henne
den. och vi som äro med
Lycka till med sämjan, skola vara vittnen.

Det är uppenbart att detta trygdmål har utformats samtidigt som bygdelagen kristnades.

Inom varje härad och hundare skulle finnas en tingsstad, där länsmannen kunde hava ting var sjunde dag. I vissa mål måste han kalla till ting genom att skära upp budkavle, en för varje fjärding, nämligen då konungens brev eller bud kommit, om det skett stöld i bygden, vid dråp eller om någon blivit tagen på bar gärning hos en annans hustru.

»Budkavlen skall gå framåt och ej tillbaka. Ej skall änka bära budkavle, om hon ej har en son, som är äldre än femton år, och ej torpare, som bor i skogen; männen i hans hamna skola låta honom få samma bud, som de hava fått från konungen. Kommer en budkavle österifrån till en by, skall den gå därifrån västerut; kommer den söderifrån, skall den gå norrut från byn. Alla skola bära budkavle, bönder och landbor och alla som ej göra frälsetjänst. Nu komma de att tvista; den ene säger: 'Jag har burit budkavle till din gård.' — 'Nej', säger den andre. Då har den som nekar rätt att värja sig med sitt nej och tolv mäns ed, och den som försummade budkavlen skall böta tre mark. Skär sedan länsmannen upp budkavle för andra mål än dem som förut äro sagda, må den gå så långt som den kan; då skall ingen gälda böter för budkavle» (VmL RB 5).

Vid hundarestinget skulle tolv — i Uppland sexton — män vara tillstädes jämte länsmannen och de två domarna, vilka konungen »satt dom i händer». Det kan ifrågasättas, om dessa domare företrädde var sitt av de två skeppslag (tingslag), varav åtminstone det västmanländska hundaret bestod ännu under medeltiden. Även om domarna och länsmannen uteblevo, var det laga ting, om tolv (resp. sexton) män

voro tillstädes, tre (fyra) från varje fjärding eller *bro fiæl*. Om länsmanen ej kom till tinget, ägde bonden utse tolv män, varefter han skulle låta sina edgärdsmän och vittnen framträda och bida där så länge, tills dagen blev »urtinga», det är tills solen gått ned bakom skogen. Han kunde sedan fara hem och vara lika saklös, som om han hade fullgjort ederna.

Svearnas hundaresting motsvarades av götarnas härads-ting med endast en domare, nämligen häradshövdingen. Härjämte förekommo för vissa mindre mål de s. k. fjärdings-tingen under ledning av fjärdingshövdingen.

Övre instans var lagmanstinget under ledning av lagmannen. Denne ålåg enligt landskapslagarna huvudsakligen följande tre uppgifter nämligen

<i>Lag tælia,</i>	föredraga lagen
<i>lag skilia,</i>	döma
<i>lag giva,</i>	föreslå ny lag.

Först på ett sent stadium, särskilt under 1200-talet, utvecklades den kungliga rättskipningen, främst utövad på de s. k. räfstetingen.

Den medeltida rättegångsordningen innehöll två olika processarter, nämligen edgärdsmanprocessen och nämndprocessen.

I edgärdsmanprocessen gällde beträffande bevisningen följande. Om det var fråga om ansvar för missgärning och den brottsliga gärningen hade viss uppenbar karaktär, ägde käranden bevisvitsord; svaranden fälldes då, om han ej kunde förebringa motbevisning. Om gärningen ej hade denna karaktär, hade i stället svaranden vitsord att visa sig vara oskyldig. Den bevisning, som fördes i edgärdsmanprocessen, skedde blott på ett sätt: genom ed av parten själv och av edgärdsmän. Dessas ed skulle avläggas av personer till olika antal för olika fall; i allmänhet en, två eller tre tolfte edgärdsmän. Ofta förstärktes en tolfte genom i regel två män, som svuro i föred, dvs. före tolfte,

och eden blev då en fjortonmannaed. I ett fall (ÖgL DB 20: 1) kunde antalet löftesmän, edgärdsmän och tingsvittnen uppgå till icke mindre än 195 män.

Edgärdsmanabewisningen tillhörde ättesamhället — de svärjande togos ursprungligen från partens ätt; eden kallades därför i södra Småland ännu på 1600-talet för *kynsed*. Med tiden framträdde denna processtyps brister alltmera — en oskyldig svarande kunde inte alltid uppbringa erforderligt antal edgärdsmän, och en skyldig kunde med mäktiga fränders processuella bistånd fria sig. Påven Honororius III anger också i ett brev från år 1218 till ärkebiskopen i Lund (DS nr 176) med tydlig syftning på edgärdsmanprocessen, att brottslingar, som ägde bevisa sin oskuld genom edgärdsmän, valde dessa bland sina likar och förmådde dem att gå ed mot löfte att i framtiden göra samma tjänst tillbaka, varigenom »många brott djärvare begås». Påven kallade detta en pest, som vore motsatt all rätt (*pestis contraria omni iuri*).

I de fall svaranden blivit tagen på bar gärning hade han icke rätt att fria sig genom ed. Bewisningen fullgjordes då genom 6 s. k. *skirskuta*-vittnen. Av dessa skulle 2 vara åsynavittnen, vilka tillkallats genom målsägandens rop, 2 skulle styrka, att dessa blivit sålunda tillkallade, och de övriga 2 skulle slutligen vid tinget styrka, att målet blivit lagligen instämt. Vid äktenskapsbrott skulle de brottsliga, sammanbundna med varandra, levande eller döda föras till tinget. Vid tjuvnad skulle tjuven tinföras, sammanbunden med det stulna.

Efter fullgjord bewisning hade svaranden under förkristen tid sannolikt haft möjlighet att fria sig genom en hednisk gudsdom. Denna avlöstes efter kristnandet av *järnbörden*. Järnbörden beskrives utförligt i Skånelagen (kap. 154–156). »Skall en man bära järn, då skall han två sin hand (för att han icke genom beröring med någon vätska eller salva, genom svek snarare än på grund av oskuld skall undgå att bliva skadad av det glödande järnet) och sedan icke röra

någoting med henne, icke sitt hår och icke sina kläder och icke någoting annat, förrän han tager järnet och lyfter det» (kap. 154 och Andreas Sunesens parafras kap. 99). — »Bär en man ett kastjärn (*scuziarn*), då skall han gå nio steg långt, förrän han kastar järnet. Kastar han det förr, då är han fälld. Säg somliga, att han är fälld, och andra säga, att han ej är fälld, då vittne två män, att han bar till fullo och ej till fall (*at han bar til fulz oc æy til falz*)» (kap. 155). — »Bär en man trågjärn (*trugsiarn*), då skall tråget stå tolv steg från stockarna» (på vilka det glödande järnet lades), »och den som skall bära järnet kaste det i tråget. Fallér järnet utanför tråget, då skall den som bär taga upp det och åter kasta det i tråget. Ed att den åtalade är skyldig skall man ej göra utom för trågjärn. Så snart järnet är buret, skall man sätta vante på handen och lägga försegling därom och lösa den på lördagen.» Den anklagade skulle nämligen under måndagen och tisdagen fasta på bröd och vatten, klädd i yllekläder, och på onsdagen skulle han utföra järnbörden. »Men ej skall man lösa handen förr än käranden kommer tillstådes; och man skall bida honom, tills tings-tiden för dagen är ute (*til dag ær urthinga*). Kommer han ej till den tiden, då skola de män, som äro tillstådes, lösa handen och döma om honom, om han är skyldig eller ej. Blir den som bar järnet friad, då skall han fullgöra åt prästen dennes rätt. Blir han fälld, då skall saksökaren (käranden) fullgöra hans rätt» (kap. 156).

Användningen av järnbörd förefaller att ha varit ett för svaranden obilligt bevismedel. Det har emellertid ersatt den äldre hedniska gudsdöm, vilken var tillerkänd en svarande, som gripits på bar gärning, och som eljest hade blivit fälld. Härigenom fick han en möjlighet att genom gudomligt ingripande bli frikänd.

På den betydelsefulla fjärde Lateransynoden år 1215 förbjödos alla kristna att använda järnbörd. Beslutet ledde snabbt till efterföljd. År 1219 avskaffades sålunda järnbörden och övriga ordalier i England. Därefter blev det den till-

talades enda utväg att få saken och bevisningen prövad av en *jurata*, en jury. Vid samma tid utfärdade Valdemar II av Danmark, enligt synodens beslut, samma förbud för Skåne. I samråd med sina bästa män — bland dem väl ärkebiskop Andreas Sunesen, vilken varit närvarande vid synoden — beslöt konungen, att den tilltalade i mål med järnbörd i stället skulle värja sig med nämnd på härads-tinget, vilken med sin ed skulle värja eller fälla den tilltalade. Detta skulle ske i följande grova brottmål, nämligen:

tjuvnad,
mandrån,
sår och
härverk mot kvinna.

Enligt den samtida Skånelagen skulle vid äktenskapsbrott den tilltalades sak prövas av en nämnd. Även här har nämnden efterträtt järnbörden, ty i en handskrift har bevarats den äldre bevisformen, att den tilltalade skulle bära glödande järn.

Liksom i de andra nordiska länderna har järnbörd förekommit vid de svenska domstolarna. Det framgår av att i en skrivelse till ärkebiskopen i Uppsala år 1171 vänder sig påven Alexander III mot bruket av sjudande vatten eller glödande järn såsom bevismedel (DS nr 54).

I den några år efter den fjärde Lateransynoden upptecknade äldre Västgötalagen finnes emellertid intet spår av järnbörden — kyrkomötets beslut synes sålunda snabbt ha efterföljts där liksom i Skåne.

I samband med kardinal Vilhelms av Sabina besök i Sverige år 1247 förbjöds här ånyo järnbörden — liksom vid samma tillfälle i Norge. Birger Jarl var då regent i Sverige. I hans traktat med Lübeck år 1250 befriades de lübska köpmän, som kommo hit, från bevisning med järnbörd. Östgötalagen innehåller om järnbördens avskaffande en uppgift av största intresse. Om man misstänkte att en hustru

mördat sin man eller en man sin hustru, var det först så i lagen, att de skulle värja sig med järn och gudsdöm. »Men sedan Birger Jarl tagit bort järnbörden, är det så, att om de som åtala vilja bida konungens räfst, då skall man låta fånga den som åtalas och undersöka saken både med vittnen, om säkra vittnen finnas därtill, och med tvång, om han ej vill självvilligt vidgå» (EB 17). Då vid konungens räfst enligt RB 1 alltid skulle nämnas nämnd, har alltså i detta fall ett järnbördsomål blivit nämndomål.

Förbudet mot järnbörd trängde emellertid inte igenom i de avlägsna bygderna i norr. Detta framgår av följande viktiga uppgift i HL ÄB 16:

»Efter Vår Herres börd ett tusen trehundra tjugo år, onsdagen näst efter att junker Magnus blev halshuggen, åtta dagar efter Heliga Trefaldighets dag, i Stockholm, därför att ärkebiskop Olov klagade över att järnbörd åter hade kommit i bruk i Hälsingland, sedan den var avskaffad i konung Magnus' och konung Birgers dagar, så stadgades detta i Stockholm av hela konung Magnus' råd, som är konung både i Sverige och Norge, att järnbörd aldrig mera skulle brukas, och vidtogs därför samma rätt, som förr var stadgad för de mål, som voro järnbördsomål, tolvmannanämnd, och skola böter gäldas för varje mål, som nämnden fäller, såsom om han hade blivit fälld genom järnbörd.»

I lagen nämnes härefter såsom exempel på nämndomål stöldomål och bördsomål, i vilka sistnämnda järnbörd ännu år 1218 kommit till användning i Norge, när Inga från Varteig på detta sätt i ärkebiskopens närvaro styrkte den senare konung Håkon Håkonssons börd.

Möjligen kan HL:s sammanställning av Magnus Birgerssons avrättning och avlysning av järnbörd förklaras av att det vid tillfället ifrågasatts, om junker Magnus skulle kunna rentvås genom järnbörd, vilket dock avvisats, varefter järnbörden slutgiltigt avlysts.¹

¹ Jfr *Sven Tunberg*, Till järnbördens historia i Norden, Historisk tidskrift 1952, s. 344.

Lagmanstingets förhandlingar leddes av lagmannen på landstinget. Där förekommo en mångfald ärenden av politisk och ekonomisk art, rättskipning samt antagande av nya rättsregler. Även sedan de forna »landen» förlorat sin politiska självständighet, ha de likväl förblivit slutna enheter i rättsligt avseende. Varje land levde sålunda alltså under sin egen rätt, bevarad genom muntlig tradition och särskilt genom lagmannens lagsaga. Lagmansämbetets historia kan i en lagsaga, genom äldre Västgötalagens lagmanslängd, följas ända tillbaka till heden tid.

Redan i VgL I förekommer den av 12 dannemän bestående häradsnämnden i grova brottmål och i gränstvister. Nämndens genombrutt i svensk rätt sker emellertid genom Birger Jarls edsöreslagstiftning, som föreskrev nämnd vid avgörandet av alla brott mot konungens edsöre. Den var först ett bevismedel, som också kunde avgiva yttrande i sakfrågan, och tillsattes ursprungligen för ett visst mål. Den blev med tiden permanent och en del av domstolen. Härigenom kom den svenska nämnden att skilja sig från den engelska juryn. Under 1200-talet blev nämndprocessen allt vanligare — den har vunnit större användning i UL än i ÖgL.

Mot häradstingets dom ägde man genom vad föra målet inför land och lagman, varvid denne skulle pröva vad som var rätt lag. Genom vad kunde lagmannens dom komma under konungens prövning. Konungen skulle då pröva sanningen; han skulle upphäva alla falska domar och alla orätta domar (*Conungær a sannind scopæ, han ma attær bryta alla scroksoçner oc alla opsokner*) — den kungliga domsmaktens grundläggande lagbud i äldre svensk rätt (VmL RB 19).

I alla de mål, i vilka ensaksböter kunde tillfalla konungen, hade en konungens man att kalla ting inför sig och stämma in nämnd, tre man från varje fjärding. »Med dem skall han rannsaka och efterspörja sådana män, som gå till det som ont är, liksom plogbillen går mot stenen, som stjåla och föröva orättrådiga gärningar. Då skall rätt målsägande vara

tillstädes och nämna sin skademan: 'Denne stal från mig full tjuvnad, en halv mark eller mera'. Då har man givit dem namn. Har man misstanke mot dem, då skall det stå till tolv mäns ed, vem de finna sannolikast hava gjort gärningen och vem de värja med sin ed» (SdmL RB 7). Det framgår av detta lagrum, att nämndemålen sammanhånga med utvecklingen av den kungliga doms- och bötesrätten.

Rättsärenden fingo emellertid icke handläggas under de så kallade fridstiderna. Julfriden gick in på julaftonen och gick ut på åttonde dagen efter trettondagen, dvs. tjugondedag Knut, då enligt ännu kvarlevande allmogesed julen skulle sjungas ut. I Uppland och Västmanland följde så Distingsfriden, som senare sammanföll med den kristna kyndelsmässotiden. I Södermanland motsvarades denna av den till Samtinget knutna marknadsfriden, som efter landets kristnande gick in på fredags kväll efter Askonsdag och stod till kvällen på första söndagen i fastan. Vårfriden gick in på femte söndagen i fastan och stod till Helga torsdag, dvs. Kristi Himmelfärdsdag. Skördefriden började med Olovsmässan (29 juli) och stod till Mikaelsmässan (29 sept.) (UL RB 14 pr). »I dessa frider», säger HL RB 14, »må ingen lagsöka en annan eller gå in i hans gård, utom för vårök, utsäde och vårbill; sådant får man kräva och stämma hem och likaså gamla utskyllder till konungen, där de stå kvar. Denna frid skall ock råda, medan konungens rätte uppbördsman är i landet.»

Till dessa kristna eller kanske riktigare kristnade fridstider kom den med ledungen sammanhängande friden. »Då konungen bjuder ut ledung, då skola alla hava frid, som bo i det hundare eller skeppslag, varifrån ledungen har gått ut både uti mat och män. Och de andra skeppslagen och hundarena, varifrån ledungen har gått ut uti mat men ej uti män, i dem må hållas laga ting och lagsökas efter landets lag liksom mellan fridstiderna» (UL RB 14: 1).

Liksom de äldsta norska lagarna började med en bön om

gott år och frid slöto södermännens lagmän sin muntliga lagsaga med en önskan om det, som för bonden blivit det högsta och största, nämligen friden — den frid, som karlen skulle hålla och konungen värna (SdmL RB):

Så vare sagt om fridstider:	som denna lagsaga hava hört.
Gud give oss sin frid.	Frid vare vår konung, vår lag-
Vi tarva den väl i all vår tid.	man och vårt land.
Alla de som velat med frid hit	Det give Gud Fader, Son och
komma	den Helige And.
och med frid här vara,	Med frid lyktas lagen och lag-
de skola ock med frid härifrån	buden till sist
fara.	Guds nåd och frid vare med oss
Frid har jag nu till dem fört,	alla för visst. Amen.

Bakom de medeltida landskapslagarnas för sin tid, 1200- och 1300-talen, utformade rättsregler spåras än dunkelt, än mera tydligt det fornsvenska ättensamhället. I detta var ätten och icke den enskilde företrädare för skyldigheter och rättigheter. Inom detsammias högre och lägre kultförbund utövades och utformades de religiösa, rituella handlingarna. Genom mötet mellan riten och ätten föddes rätten. Den var uttryckt i formel och präglad av form. Om rättens skapelse gäller alltså det som står skrivet: »I begynnelsen var ordet.» Genom den ordbundna formeln förmedlades gudarnas vilja och budskap. Den helgd, som var och är förbunden med rätten, är oupplösligt förbunden med dess sålunda såsom gudomligt uppfattade ursprung.

Det krävdes långa tidrymder innan ordstäv blevo lagbud samt form och formel blevo rättsinstitut. Den muntliga lagsagan kom främst genom kyrkligt inflytande att fortleva i skriven lag, indelad i balkar och flockar. Men rättens innehåll hade också blivit kristnat. I stället för skillnaden mellan jarl och karl samt mellan fri och träl möter kravet på likheten inför lagen, i stället för självhämnd träder försoningsbot, och i stället för ättens ära, värnad av våldet, spåras tanken på den enskilda människans frid, hägnad av lagen — den lag som därigenom byggde land.

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Här nedan har endast medtagits den litteratur, som särskilt beaktats vid framställningen om rättskällorna och deras innehåll. Beträffande mera utförliga litteraturanvisningar hänvisas till *dels* Gerhard Hafströms kompendier över de svenska rättskällornas samt familjerättens historia (Lund 1969), *dels* den rättshistoriska bibliografien 1940–1955 i Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin, Ser. II, band 1, 2 och 4 (Lund 1954, 1957 och 1970) samt den rättshistoriska bibliografien hos Nils Regner, Svensk Juridisk litteratur 1865–1956 (Institutet för rättsvetenskaplig forskning XVI, Sthlm 1957) med fortsättning i Svensk Juristtidning.

LANDSKAPSLAGAR OCH RIKSLAGSTIFTNING

Samling af Sweriges gamla lagar. Utg. av H. C. Collin och C. J. Schlyter. Band 1–13. Stockholm och Lund 1827–77.

Rudbeck, J., Svensk lagbibliografi för tiden före 1734 års lag. 1915.

Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutida svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén, 1–5. Stockholm och Uppsala 1933–46.

Magnus Erikssons landslag, i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Skr. utg. av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin. Ser. 1: 6 1962. Anm. av Mons Nygard i Tfr 1963, P.-E. Wallén i Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 1965 och Gösta Hasselberg i Historisk Tidsskrift 1966.

Magnus Erikssons stadslag, i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Anf. ser. band 7. 1966. — Anm. av Göran Inger i Kyrkohistorisk Årsskrift 1967, Dieter Strauch i Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 85 Band. Germ. Abt. 1968.

Corpus codicum Suecicorum medii aevi. Vol. I–XX. Köpenhamn 1943–67.

Sommar, C. O., Till Kristoffers landslags 500-årsjubileum. Svensk Juristtidning 1942.

Jägerstad, Hans, Den äldre och yngre Södermannalagen. Svensk Juristtidning 1952.

- Stähle, Carl Ivar*, Medeltidens profana litteratur. Svensk illustrerad litteraturhistoria, I, 1955.
- Syntaktiska och stilistiska studier i fornnordiskt lagspråk. Stockholm 1957.
- Hasselberg, Gösta*, Studier rörande Visby stadslag och dess källor. Uppsala 1953.
- Wührer, Karl*, Die schwedischen Landschaftrechte und Tacitus' Germania. Zeitschrift der Savignystiftung der Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 1959.
- Hafström, Gerhard*, Landslagens tryckning. — ett 350-årsminne. Svensk Juristtidning 1959.
- Tiohäradslagen och Värendsätten. Kronobergsboken 1965.
- Pettersson, Björn*, Stilstudier i de svenska landskapslagarna. Helsingfors 1959.
- Almquist, Jan Eric*, Landslagens stadfästelse den 2 maj 1442 och dess tillämpning under konung Kristoffers senare regeringstid. Svensk Juristtidning 1959.
- Bendz, Gerhard*, Ordpar. Svenska humanistiska förbundets skrifter 1965.
- Wessén, Elias*, Svenskt lagspråk. Lund 1965.
- Svensk Medeltid. Vitt., Hist. och Ant.-akad:s handl. Filolog. ser. 9, 1968.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. I–XIV. Malmö 1956–69.
- Artiklar med rättshistoriskt innehåll.
- Kerkkonen, Gunvor*, Spår av Helsingerrätt i Finland. Tidskrift utg. av Juridiska Föreningen i Finland 1966.
- Olsson, Henrik A.*, Den germanska laguppfattningen och några svenska medeltidslagar. Statsv. tidskr. 1967.
- Norborg, Lars Arne*, Källor till Sveriges historia, 1968.
- Hafström, Gerhard*, De svenska rättskällornas historia. 5 uppl. Lund 1969.

KRISTNANDET

och

KYRKOBALKEN

- Sjögren, Ivar W.*, De fornsvenska kyrkobalkarna. Tidskrift for Retsvidenskab, 17. 1904.

- Romdahl, Axel L.*, Kyrkobyggnadsskicket i den äldre Västgötalagen. Några kommentarer. Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift, del IV, 1937.
- Westman, Knut B.*, Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s. Stockholm 1915.
- Kristna drag i svensk rättsutveckling. Svenska Dagbladet 22.4 1945.
- Nylander, Ivar*, Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters. Skrifter utg. av Institutet för Rättshistorisk forskning. Ser. I. Band 4. 1953.
- Sällström, Ake*, Bologna och Norden intill Avignonpåvedömet. Lund 1957.
- Gallén, Jarl*, Kring det s. k. Florensdokumentet från omkring år 1120. Historisk tidskrift för Finland. 1958.
- Hafström, Gerhard*, Sockenindelningens ursprung. Festskrift till Nils Ahnlund 25.8 1949.
- Sockenindelningen i Uppland. Upplands kyrkor. Band 3. 1951.
- Forsaringens lagbud. Hälsingerunor 1954.
- Forsaristningens tolkning. Svensk Juristtidning 1957.
- Från kultsocken till storkommun. Från bygd och vildmark. Luleå stifts årsbok 1964.
- Ansgar samt Sveriges kristnande. Lunds stifts julbok 1965.
- Kumlien, Kjell*, Sveriges kristnande i slutskedet — spörsmål om vittnesbörd och verklighet. Historisk tidskrift 1962.
- Lindqvist, Sune*, Forngutiska altaren och därtill knutna studier. Kungl. Hum. Vetenskapssamfundets Årsbok 1962–1963.
- Ericsson, Georg J. V.*, Den kanoniska rätten och äldre Västgötalagens kyrkobalk. Skrifter utg. av Institutet för Rättshistorisk forskning. Ser. I. Band 12. 1967. — Rec. av Alf Åberg i SvD 7.12.1967.

LAND OCH BYGDELAG
KONUNGABALKEN

- Olivecrona, Karl*, Döma till konung. Lund 1942.
- Hjärne, Erland*, Roden. Namn och bygd 1947.
- Svethiudh. Namn och bygd 1952.

- Hafström, Gerhard*, Ledung och marklandsindelning. Ak. avh. Uppsala 1949.
- Ledung och hundaresindelning. Historisk tidskrift 1951.
- Jarldömena i Västerhavet och Östersjön. Svensk Tidskrift 1957.
- Skeppsvist och ledungslama. Festskrift till Arthur Thomson 6.11 1961.
- Utrodd och utvakt. Svenska Kryssarklubbens Årsskrift 1961.
- Utrodden. Nordisk tidskrift 1962.
- Die altschwedische Hundertschaft. Vorträge und Forschungen. Band VIII. Konstanz 1964.
- Riksgrundaren Birger Jarl. Svenska Dagbladet 28.12 1966.
- Från utrodd till utskyld. Rospiggen 1967.
- Die politischen Institutionen der skandinavischen Wikinger und deren Probleme. Estratto da: Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. XVI. I Normanni e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo Spoleto, 18-24 aprile 1968. Spoleto 1969.
- Ekbo, Sven*, Ordet hundare. Arkiv för nordisk filologi, 77: 1-4.
- Önnerfors, Alf*, Cornelius Tacitus, Germania. 2 uppl. Stockholm 1961.
- Andersson, Thorsten*, Svenska häradsnamn. Ak. avh. Uppsala 1965.
- Söderlind, Stefan*, Häradet. Historisk Tidskrift 1968.
- Aqvist, Gösta*, Frieden und Eidschwur. Studien zum mittelalterlichen germanischen Recht. Skrifter utg. av Institutet för Rättshistorisk forskning. Ser. I. Band 12. 1968. Rec. av Göran Inger i Svensk Juristtidning 3.2.1970.
- Wernhult, Sven Åke*, Lotsväsendets uppkomst och utveckling. Rospiggen 1970.

GIFTERMÅLSBALKEN

- Hafström, Gerhard*, Den svenska familjerättens historia (Kompendium 6 uppl. 1969).
- Från fästning med fastar till trolovning 'annorledes'. Kyrkohistorisk Årsskrift 1964.
- Carlsson, Lizzie*, »Jag giver dig min dotter». — Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. I. Band 8. Lund 1965 och där anf. litt. Rec. av Gerhard Hafström i Svenska

Dagbladet 17.11 1966; av Inger Skyum-Nielsen i Dansk Historisk Tidskrift 1966; av N.-A. Bringéus i Folkliv 1966; av P.-E. Wallén i Rtg 1968.

ÄRVDABALKEN

- Holmbäck, Åke*, Ätten och arvet. Uppsala 1919.
Hafström, Gerhard, Hatt och huva. Svensk Juristtidning 1958.
— Ättens frändehjälp. Nordisk tidskrift 1960.
— Den svenska familjerättens historia (Kompendium. 6 uppl. 1969).

JORDABALKEN

- Hafström, Gerhard*, Vängåvan. Rättshistoriska studier. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. II. Band 1. Lund 1954.
— Skafthållning. Tidskrift utg. av Juridiska Föreningen i Finland 1955.
— Den svenska fastighetsrättens historia (Kompendium, 3 uppl. 1969).

BYALAGSBALKEN

- Hafström, Gerhard*, Hamarskipt. Rättshistoriska studier. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. II. Band 1. Lund 1954.
— Tomt är tegs moder. Kulturhistoriska axplock, tillägnade Gabriel Nikander, 21 maj 1954.
— Byn och miren. Svensk tidskrift 1954.
— Fä sargar fä. Tidskrift for Retsvidenskab 1959.
Erixon, Sigurd, Byar och samfälligheter. Svensk lantmäteritidskrift 1955.
Ekstedt, Olle, Äro alla skiftesreglerna i Östgötalagen av samma ålder? Historisk tidskrift 1962.
Hannerberg, David, Solskifte. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band XV, 1970.

MANHELGDSBALKEN

- Delin, Carl*, Om blodshämnden och götalagarnas straffbestämmelser för enkelt viljadråp. Skrifter tillägnade Johan C. W. Thy-

rén den 31 maj 1926.

Munktell, Henrik, Brott och straff i svensk rättsutveckling. Svenska Historiska föreningens folkskrifter. Det levande förflutna 5. Stockholm 1943.

Hafström, Gerhard, Böter och baugar. Rättshistoriska studier. Band 2. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. II. Band 2. Lund 1957.

— Raetlösa. Tidskrift utg. av Juridiska Föreningen i Finland 1961.

— Dulgadråp och danaarv. Festskrift till Karl Olivecrona den 30 juni 1964.

Hemmer, Ragnar, Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt. Helsingfors 1928.

— Om vådaverken i den svenska landskapsrätten. Rättshistoriska studier. Band 2. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. II. Band 2. Lund 1957.

— Die Missetat im altschwedischen Recht. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum XXXVI.4. 1965.

Wallén, Per-Edwin, Die Klage gegen den Toten im Nordgermanischen Recht. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. I. Band 5. Lund 1958.

TINGMÅLABALKEN

Almquist, Jan Eric, Svensk rättshistoria I. Processrättens historia (Kompendium 1961).

Bergquist, Lars, Om de svenska borgrätternas uppkomst. Rättshistoriska studier. Band 2. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. II. Band 2. Lund 1957.

Gagnér, Sten, I Knutz kunungs daghum. Tidskrift utg. av Juridiska Föreningen i Finland 1961.

Sjöberg, Sigfrid, Om tingstider under landskapslagarnas och landslagarnas tid före 1614. Skrifter utg. av Institutet för Rättshistorisk forskning. Ser. II. Band 3. 1969.

